

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XX No.2

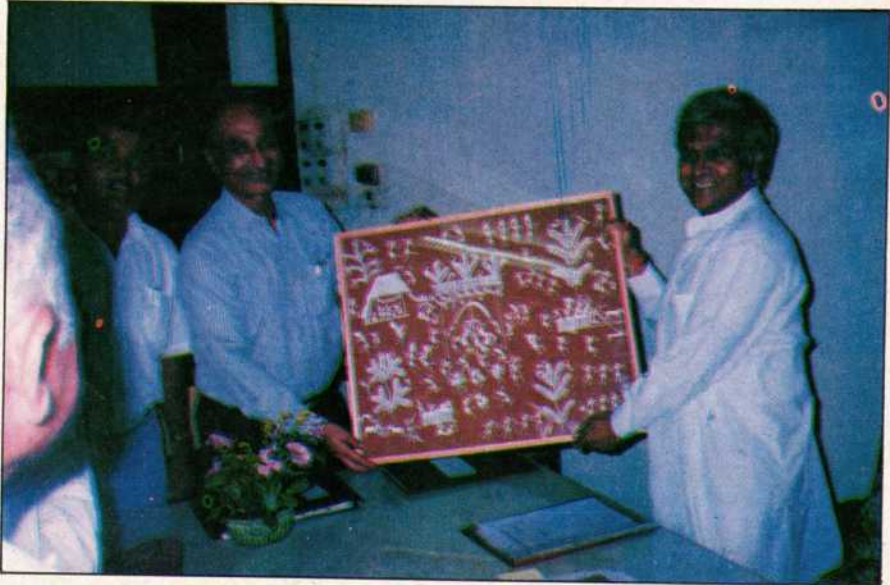
September, 1998

श्री. हनुमंताप्पा, अध्यक्ष, राष्ट्रीय अनु. जाती व जमाती आयोग, नवी दिल्ली, यांनी संस्थेस भेट देतानां.

श्रीमती ओंमेम मायोंग देओरी, उपाध्यक्षा, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती जमाती, आयोग, नवी दिल्ली यांनी संस्थेस भेट देऊन संग्रहालय पाहाताना.

मा. श्री. मंगुभाई पटेल, मंत्री, आदिवासी विकास विभाग, गुजरात, यांना वारली चित्र भेट देताना संस्थेचे संचालक मा. श्री. आर. डी. खरोसेकर.

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XX No.2

September, 1998

CONTENTS

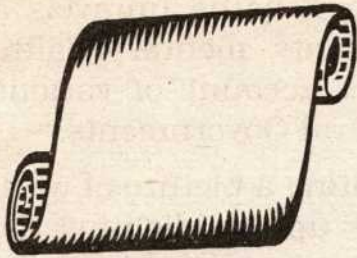
Pages

Editorial

Editor	Shri.R.D.Kharosekar, IAS Director	1. A Plan for Development of Madias : A Primitive Tribe of Maharashtra - - Dr.Robin D.Tribhuwan & Subhash Jadhav	1-4
Editorial Board	Shri V.K.Mahavarkar Dy.Director (R)	2. Prevalence of Nutritional disorders among Tribal Pre-school children. - Varsha Zanver, Asha Arya & Rohini Devi	5-8
	Dr.Robin D.Tribhuwan Assistant Museum curator	3. Family planning & reproductive change in Sugalis of Anantpur District. - S.A.Abul Latheef, B.Prathap Reddy & K.N.Reddy	9-12
	Smt.Vijaya Kulkarni Assistant Librarian	4. Status of Women : Time sharing & fertility. - V. Chari, Gulnar Khanian-Sharma	13-20
Publisher	Shri R.D.Kharosekar, Director, Tribal Research & Training Institute, Pune 411 001	5. Forest Villages. - P.D.Gulati	21-24
Printer	Manager, Photozinco Press, Pune 1	6. Tribal schooling in Baiga chak : Some observations. - Dr.Kailash	25-40
		7. Tribal Development Programmes - Dr.K.Ailaiah	41-44
		8. Adoption of improved practices of Goat keeping in Banswara District (Rajasthan) - S.K.Shah & K.L.Dangi	45-48

9. डोंगऱ्या देवाची उपासना पध्दती (सन खळी आणि घानी) 49-58
- सुधीर राजाराम देवरे
10. आदिवासी विकास विभागाने सुरेश आत्रामला असे 59-61
घडविले.
- श्री.इंदरशाह मडावी
11. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरूण 62-67
तरूणांच्या स्वत्व आदरभाव घटकाचा तुलनात्मक अभ्यास
- प्रा.नंदकुमार का.कुलथे
12. आदिवासी शेतकऱ्यांकरिता राबविण्यात घेत असलेल्या 68-76
राज्य व केंद्र शासनाच्या कृषि व तत्संबंधीच्या निवडक योजना.
- प.रा.तिकोने
13. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन 77-81
विद्यार्थी विद्यार्थीनींच्या मानसिक आरोग्याचा तुलनात्मक
अभ्यास.
- प्रा.नंदकुमार का.कुलथे
14. वृत्तविशेष 82-85
15. Book Review 86-90

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out the issue of Tribal Research Bulletin, which is basically devoted to provide objective reading material, based on first hand research and observations on various aspects of tribal life and development., There are two sections in the bulletin, one is in English, while the other is in Marathi.

In the English section, there are eight papers. The first paper by Dr. Robin D. Tribhuwan & Subhash Jadhav, presents a plan for the development of Madias - a primitive tribe in Maharashtra. The next article by Varsha Zanver & others highlights nutritional disorders among tribal pre-school children.

The third paper entitled, status of women : Time sharing & fertility by V. Chari & others have shown how a tribal woman who starts working outside the home & earns income, achieves economic powers. In their paper, on the family planning & reproductive change in Sugalis Latheef & others have revealed the impact of family planning on reproductive performance as of the Sugalis.

Shri P.D. Gulati, in his next paper has presented certain policy aspects of forest tribal villages, which need to be given serious attention to Dr. Kailash on the other hand has explored the educational status of tribal schooling in Baiga chak. The seventh paper, by S.K. Shah & K.L. Dangi has highlighted, the practice of goat keeping among the tribals of Baswara district of Rajasthan. The last article in the English section presents an analysis of Tribal Development Programmes, as viewed by Dr. K. Allaiah.

In the Marathi section the first article by Shri Sudhir Devre throws light on religious rituals namely, Rankhali & Dhani of the tribals of Kalwan, in Nasik district. The next article written by Shri Indrashah Madavi, is a case study of educational development and achievements.

The next two papers by Shri Nandakumar Kulathe unravels a comparative study of tribal & non-tribal students mental health. Finally, Shri P.R. Tikone has presented a brief account of various agricultural scheme implemented by State & Central Governments.

Since, this issue onwards, we will be presenting a picture of warli painting, painted by an artist, with a brief write up, highlighting the theme or story behind it. In the news column, current events associated with the work of our institute are provided.

I hope the views expressed by various authors, will not only be useful to research scholars, administrators & students, but general readers as well.

(R.D.Kharosekar)

Director

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-1

A PLAN FOR DEVELOPMENT OF MADIAS : A PRIMITIVE TRIBE OF MAHARASHTRA

* Dr. Robin Tribhuwan

** Subhash B. Jadhav

INTRODUCTION

Out of the total 75 Primitive Tribal Communities in India, the Government of India has declared three communities as Primitive Tribal Groups in Maharashtra. These groups are Madias, Kolams and Katkaris, whose population according to 1981 Census are 66,750; 1,18,073 and 1,74,602 respectively. The Katkaris are spread over the Konkan district, whereas the Kolams are principally found in Yavatmal district. Madias who do not show any trends of mobility or migration like the Katkaris are spread over on the mountains, hills, in forests and valleys of Bhamragad, Etapalli, Aheri, Abujgad and few parts of Gadchiroli tahsils, in the State of Maharashtra.

Given on page 2 (next page) is a table which provides information at a glance on the population of Madias in the most concentrated tahsils of Gadchiroli district.

Although there have been schematic development efforts made to upgrade the socio-economic status of the Madias, it was observed that more concentrated or focused efforts are required. It is in the light of the felt-needs expressed by the local Madias, opinions of development agents and considering the geographical habitat, we would like to suggest some programmes for both cultivators as well as the non-cultivators. This paper therefore focusses on a plan, for the economic upliftment of Madias.

Table No. 1

Population of Madias in Gadchiroli District

Tahsil	Sq. Kms.	Village habited	Village uninhabited	Population	Males	Females	Farmers	Farm labourers
Etapalli	3954.00	190	7	54,000	27,000	27,000	19,700	3,300
Bhamragad	449.77	111	17	23,000	12,000	11,000	9,800	1,600
Total	4403.77	301	24	67,000	39,000	38,000	29,500	4,900

* Assistant Curator, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune 1.

** Project Officer, I.T.D.P., Tal. Dahanu Dahanu, Dist. Thane

OBJECTIVES OF THE PROPOSED PLAN

- i) The following schemes would aim to first of all help the Madia cultivators to develop their agriculture potential;
- ii) To develop traditional irrigational methods like bodi (check basin irrigation);
- iii) Introduction of fish crop in bodis so as to meet the nutritional needs of the Madia cultivators and also to fetch them some cash by selling the fish;
- iv) Schemes for the non-cultivators, aim to economically rehabilitate them within their own eco-cultural system and more importantly to preserve their material culture and art.

I) SCHEMES FOR MADIA CULTIVATORS

(A) Integrated Agriculture Development Packages

It has been opined by the beneficiaries that there are certain lacunae which should be bridged while planning and implementing agriculture development related schemes. For example : If bullocks are given, cart is not given. If oil engine or electric engine is given P.V.C. pipes are not given. Hence, an integrated package needs to be evolved. In order to overcome this problem, we would like to propose an integrated package of agriculture development programme, which is based on how the Madia cultivators have prioritised their needs.

Schemes which, are part of the integrated package are :

- 1) Check Basin Irrigation or Bodi development programme and fishery;
- 2) Levelling of agricultural land;
- 3) Distribution of P.V.C. pipes;
- 4) Bullocks and cart;

A brief discussion about the schemes and their advantages are as follows;

1) Check Basin Irrigation or Bodi Development Scheme

Informal discussions with the Madia farmers, local leaders N.G.Os. and implementing development agents both in government and private sectors have revealed that there is a need to promote check basin Irrigation or Bodi Development scheme for the Madia farmers having cultivable land less than five acres.

What is Check Basin Irrigation

Bodi or Check Basin Irrigation method is the most common method used by rice cultivators to conserve water for irrigation purpose. Under this system, the land is divided into square or rectangular plots surrounded by bunds and water is introduced at one and of corner of the plot to be spreadover the entire basin.

Advantages of the Bodi irrigation

This kind of irrigation helps conserve water for Kharip crops. More importantly one can introduce fish, crabs

etc. in the Bodi. This not only will meet nutritional needs of the cultivators, but he also fetch cash from the fish sold by him. We have come across cases of Madias who got Rs. 8000/- to Rs. 9000/- per year by selling fish from the Bodi.

2) Levelling of Agricultural Land

Due to the un-even nature of the land most farmers find it difficult to cultivate the land. To solve this difficulty suggestions have come from the people, that levelling of the land would be highly useful.

3) Distribution of P.V.C. pipes

Yet another scheme needs to be given priority that is distribution of P.V.C. pipes to Madia farmers. Pipes will be a

medium to transfer water from the water source to the fields. Hence P.V.C. pipes should be supplied.

4) Distribution of Bullocks and Carts & Oil Engines/Electric Pumps

This scheme is already being implemented, but considering the population and number of Madia families, it is suggested that all the cultivator families should be covered under this scheme. Bulls will no doubt be useful for ploughing, threshing grains and the cart will be useful for transporting purpose. Pumps and engines will be useful for transferring water to the fields.

		Cost Factor	
i)	Bodi Development	Rs. 5,000/- per beneficiary
ii)	Levelling	Rs. 10,000/- per beneficiary
iii)	Bullocks & Cart distribution	Rs. 15,000/- per beneficiary
iv)	Supply of Electric Motor pump/oil engine 5 Hp	Rs. 20,000/- per beneficiary

		Total Rs. 50,000/-	

Rs. 50,000/- will be the package cost per Madia cultivator family. It should be noted, that depending on his requirement the schemes should be implemented. One can even cover three beneficiary in a family with Rs. 50,000/-

If 5000 cultivators out of 9108 have to be covered during the Ninth Five Year Plan total cost would be 50,000 x 5,000 = 25,00,00,000/-

II) SCHEMES FOR THE DEVELOPMENT OF NON-CULTIVATORS

It is also observed that Madias who are landless need to be economically rehabilitated. In the light of this we would like to suggest following schemes:

1. Supply of Bamboo for basketry and artwork,
2. Metalware art promotion,
3. Supply of Milch Cattle,

4. Processing units to prepare Gum, Medicines, and other Minor Forest processing units.

It is suggested that depending on the requirement and felt-need Rs.10,000/- per beneficiary of non-cultivators should be

given to cover 1000 beneficiaries per year. Thus per year Rs. 1 crore are required for five years it works to Rs. 5,00,00,000/-

The summary of the scheme budget for Five Year Plan for the development of Madias is as follows :-

1.	Budget for Madia cultivators to cover 5000 families for five years.	.. Rs. 25,00,00,000/-
2.	Budget for non-cultivators to cover 5000 for five years.	.. Rs. 50,00,00,000/-
	Total	Rs.75,00,00,000/-

CONCLUDING REMARKS

Considering the feltneeds and ecological habitat we have suggested schemes for Madia cultivators and non-cultivation (landless labourers, food-gatherers, hunters etc.) For agriculturists the norms should be such, that the beneficiary should have less than 5 acres of land. These schemes may be sanctioned on 80:20 parent share basis. The

integrated agricultural development package scheme can even take care of 2 to 3 beneficiaries in a joint family and can share benefits from Bodi. Secondly, for non-cultivators who schemes namely bamboo supply and metal ware promotion schemes have been suggested, so as to economically rehabilitate these people. Efforts also should be made to market these handicrafts in cities and even in the local areas.

PREVALENCE OF NUTRITIONAL DISORDERS AMONG TRIBAL PRESCHOOL CHILDREN

*Varsha Zanver, **Asha Arya and ***Rohini Devi

INTRODUCTION

Tribals in general are a segregated group of people. Surveys conducted in different parts of India reported persistence of malnutrition among tribal children (Luwang Singh, 1980, Mishra *et al.*, 1980 and Gopladas *et al.*, 1982). Malnutrition occurs not only due to scarcity of food but also due to influence of non nutritional factors such as income, literacy level, occupation etc. (Rohini Devi, 1984). The present paper attempts to study the influence of family income, paternal occupation and literacy level on prevalence of nutritional disorders among tribal preschool children.

MATERIALS AND METHODS

A total sample of 200 preschool children of 1-5 years of age were selected from tribal families belonging to Bothi, Bhurbushi, Jamdari, Palaj and Turati villages of Nanded district of Maharashtra State. The selected sample comprised of 100 boys and 100 girls. All preschool children in the study were

examined for the presence of different symptoms to identify the prevalence of nutritional deficiencies if any. A check list of symptomology was utilized for this purpose. The collected data was computed and the percentages were calculated.

RESULTS AND DISCUSSION

Out of 200 children studied, 71 children showed signs and symptoms of various deficiency diseases. The data on the prevalence of nutritional deficiency signs among tribal preschool children as influenced by occupation of father, paternal literacy level and monthly family income are presented in Table 1, 2 and 3 respectively. The results of nutritional deficiency diseases among preschool children of farming and farm labourer families reported in Table 1 fig. 1 showed that, more number of children from farm labour families suffered from various nutritional deficiency signs as compared to children from farming families. Among the various deficiency diseases, calcium and

*Research Associate, ICAR Scheme ** & *** Assoc. Professors, College of Home Science, Deptt. of Food & Nutrition, Parbhani.

children from farm labourer families and seven children from farming families were suffering from PEM which was a next dominating nutritional deficiency disease observed among studied tribal children. No effect of occupation was seen with respect to vitamin A deficiency, symptoms of vitamin B complex deficiency, vitamin C deficiency and iron deficiency were noticed to be more prevalent in children from farm labour families than from farming families. The low intake of calories, protein, calcium and other nutrients by the studied sample may be one of the reasons for wide prevalence of nutritional deficiencies. Luwang and Singh (1980) reported more prevalence of PEM and vitamin A deficiency among tribal preschool children of Manipur and Hyderabad respectively.

Literacy level of the father had influenced the prevalence of nutritional deficiency diseases among studied group. It is evident from the table 2 & fig. 2 that lowest number of children suffered from nutritional deficiency diseases when fathers were middle school educated. As the literacy level lowered, more children

were found to suffer from protein, vitamin mineral deficiencies. Irrespective of the paternal literacy level, all subjects under study showed higher levels of deficiencies. The positive impact of paternal literacy in reducing the incidence of nutritional deficiency diseases among preschool children was also quoted by Sukhadev (1992).

Table 3 & fig. 3 shows prevalence of nutritional deficiency diseases among tribal preschool children as influenced by family income per month. In the present study it was observed that as the monthly income of the family increases, the number of children suffering from various nutritional deficiency diseases was decreased. The children suffering from deficiency diseases were 38, 21 and 12 when the income of the family was below Rs. 300, 301-600 and 601-900 per month respectively. Low food intake by the children from low income group was observed in the study might be attributed to the prevalence of various deficiencies among them. Similar type of results were also reported by Reddy (1969) and Arya (1982).

Table No.1
Prevalence of nutritional deficiency among tribal preschool children as influenced by paternal occupation

Nutritional deficiency	No.of Children	Paternal occupation	
		Farming	Farm labour
Protein-energy malnutrition	17 (23.94)	7 (22.58)	10 (25)
Vitamin A deficiency	8 (11.20)	4 (12.90)	4 (10)
Vitamin B Complex deficiency	7 (9.85)	3 (9.67)	4 (10)
Vitamin C deficiency	8 (11.26)	3 (9.67)	5 (12.5)
Calcium & Vitamin D deficiency	19 (26.76)	9 (29.03)	10 (25.0)
Iron deficiency	12 (16.90)	5 (16.12)	7 (17.50)
Total	71 (100)	31 (43.66)	40 (56.33)

Figures in parentheses indicate percentages.

Table No.2
Prevalence of nutritional diseases among tribal preschool children influenced by paternal literacy status

Nutritional deficiency	No.of Children	Paternal literacy status		
		Illiterate	Primary school educated	Middle school educated
Protein-energy malnutrition	17 (23.94)	10 (25)	5 (23.80)	2 (20)
Vitamin A deficiency	8 (11.20)	4 (10)	3 (14.28)	1 (10)
Vitamin B Complex deficiency	7 (9.85)	4 (10)	2 (9.52)	1 (10)
Vitamin C deficiency	8 (11.26)	5 (12.5)	2 (9.52)	1 (10)
Calcium & Vitamin D deficiency	19 (26.76)	10 (25)	6 (28.57)	3 (30)
Iron deficiency malnutrition	12 (16.90)	7 (17.5)	3 (14.28)	2 (20)
Total	71 (100)	40 (56.33)	21 (29.57)	10 (14.08)

Figures in parentheses indicate percentages.

Table No.3

Prevalence of nutritional diseases among tribal preschool children as influenced by family income per month

Nutritional deficiency	No. of Children	Paternal family income		
		Rs. Upto 300	Rs. 301-600	Rs. 601-900
Protein-energy malnutrition	17 (23.94)	8 (21.05)	5 (23.80)	4 (33.33)
Vitamin A deficiency	8 (11.20)	4 (10.52)	3 (14.28)	1 (8.33)
Vitamin B Complex deficiency	7 (9.85)	4 (10.52)	2 (9.52)	1 (8.33)
Vitamin C deficiency	8 (11.26)	5 (13.15)	2 (9.52)	1 (8.33)
Calcium & Vitamin D deficiency	19 (26.76)	11 (28.94)	5 (23.80)	3 (25.00)
Iron deficiency	12 (16.90)	6 (15.78)	4 (19.04)	2 (16.60)
Total	71 (100)	38 (53.52)	21 (29.57)	12 (16.90)

Figures in parentheses indicate percentages.

REFERENCES

Arya, A.B. (1982) - Studies on nutritional status of preschool children M.Sc. (Home Science). Dissertation submitted to the Marathwada Agricultural University, Parbhani.

Gopaldas, T., Gupta, A. and Saxena, K. (1982) - The impact of sanctrisation in a forest dwelling tribe of Gujarat, India. Ecology. Consumption pattern, nutrient intake, anthropometric clinical and haemological status. J. Foods and Nutrition, 12:217-227.

Gupta, A.K. and Rajput, L.P. (1982) - Case study on nutritional status of children from tribal areas in Mandala block, paper presented at the workshop on child nutrition in tribal areas. J.N.K. V.V. Jabalpur.

Luwang, N.C. and Singh, P.I. (1980) - Protein energy malnutrition amongst the under fives of hill tribal population of Manipur. The Ind. J. Nutr. Dietet. 18. 139.

Mishra, C.F., Reddy, D.S.C. and Tiwari, I.C. (1986) - Some epidemiological determinants of anthropometrically determined grads of malnutrition among Harijan and tribal preschool children. The Ind.J.Nutr.dietet 23:34.

Reddy, V. (1969) - Vitamin A deficiency in children Ind. J. of Medical Research 57 (8); 1:54.

Rohini Devi and Arya, A.B. (1983) - Anthropometric measurements of farmers families, paper presented as annual report in Marathwada Agricultural University, Parbhani.

Sukhdev, S.T. (1992) - Evaluation of nutritional status and supplementary foods of slum preschool children dissertation submitted to M.A.U., Parbhani.

FAMILY PLANNING AND REPRODUCTIVE CHANGE IN SUGALIS OF ANANTAPUR DISTRICT

* S.A.Abdul Latheef, **B.Prathap Reddy & *** K.N.Reddy.

INTRODUCTION

Family planning is the resultant adoption in checking the population growth. It may include several aspects such as spacing, limitation of births and other health aspects (WHO, 1970). The biological consequences of family planning have already been reported for Japanese population (Matsunaga, 1971). If an appreciable fraction of a population practices family planning, a definite change in reproduction occurs and that also consequently brings a change in demography.

India is a large country characterized by large variety of populations in terms of ethnicity, religion, language, caste and socio-economic conditions. In such a situation, the fertility mortality and reproductive behaviour will have bearing on socio cultural, economic and religious factors and it is proper to study specific endogamous groups separately to understand how these social factors influence. Several investigators (Das et al, 1982; Narahari, 1982 and Veeraju, 1973 and Reddy M.R., 1984) reported demographic, demo-genetic and family planning aspects on tribals. Studies relating to impact of family planning on

reproductive performance are meager on tribal populations and especially in Anantapur district. Thus, the present study was undertaken to study the impact of family planning on reproductive performance in Sugalis, a tribal population.

MATERIALS AND METHODS

The materials for the present study are the Sugalis, a tribal population, inhabiting in the Nallamada Mandal of Anantapur district.

Sugali is a tribal group in Rayalseema area and are described as cattle breeders and in other parts like Deccan they have settled down as agriculturists. Data on family planning, fertility and mortality were collected from 68 couples of Sugalis by employing simple random method of sampling and schedule. The above data were subjected to suitable statistical analysis.

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 shows the mean family size in Sugali women of 15-45 and women of 45+ years of age. The mean family size in women of 45+ years of age is 6.08, whereas, mean family size in women of 15-45 age range is 3.97. Ramachandra Reddy (1984) also observed higher mean number of family size in older women of Sugalis.

Table 1
Mean family size in Sugalis

Age Group	15-45	45+ years
Mean + S.D.	3.97 + 1.60	6.07 + 2.85

Table 2 shows the details of family planning. Among younger generation (71%) Sugali couples have undergone permanent sterilization than couples of 45+ years of age (62%). It is by and large female who have undergone sterilization more than males. The higher adoption of family planning may be due to high awareness of family planning among sugali couples and they tend to go for it for family and economic well being. As shown in the table

nearly 91% of couples of younger generation and 39% of older couples are found to be acquainted with family planning. Male child is preferred in both the generation couples. Older couples (100%) have desired more than 3 children, whereas, majority of younger couples (64%) have desired 2 children. Ramachandra Reddy (1984) noticed 28.32% adoption of family planning in sugalis of chittoor district but in the present study (69%) adoption of family planning was recorded.

Table 2
Details of Family Planning in Sugalis

Sr.No.	Details of Family Planning		Sugali (N=68)	
			15-45	45+
1.	No.of couples		55	13
2.	Family planning			
	a)	Adopted	39	8
			(70.90%)	(61.53%)
	b)	Non adopted	16	5
(29.09%)			(38.46%)	
3.	Family planning awareness			
	a)	Known	50	5
			(90.91%)	(38.46%)
	b)	Unknown	5	8
(9.09%)			(61.53%)	
4.	Who adopts family planning			
	a)	Males (Vasectomy)	2	4
			(3.63%)	(30.76%)

Sr.No.	Details of Family Planning		Sugali (N=68)	
			15-45	45+
	b)	Females (Tubectomy)	37 (67.27%)	4 (30.76%)
5.	Preference for sex of the child			
	a)	Males	26 (92.34%)	12 (47.27%)
	b)	Females	4 (7.27%)	1 (7.69%)
	c)	Neutral	25	0
	d)	Desired number of children	35 (63.63%)	0
2			0	
3			0	
3+ (3.63%)			0	
18 (32.72%)			0 (100%)	

Table 3 shows the mean values of pregnancies, live births and mortality of children in sugalis. It is observed from the table that women of 45+ years of age have shown higher pregnancies (4.07 + 1.26) live children (4.07 + 1.26) and mortality of children (0.61 + 0.48) Ramchandra Reddy (1984) observed the same trend. Mean values of pregnancies in all ages is 2.26, whereas, it was found to be 6.44 (Ramachandra Reddy 1984) in the same

community of Chittoor district. The lower birth rate in the present study may be due to higher adoption of family planning and secular changes occurring in the population. The mean value of live children in all ages is 2.26 whereas, it was observed 2.86 in Sugalis of Chittoor district (Ramchandra Reddy, 1984); 3.32 in Sugalis of Kurnool district (Panduranga Swamy, 1983).

Table 3
Mean values of pregnancies, live children and mortality of children among Sugalis.

Sr.No.	Details	All Ages	45+
1.	Pregnancies	2.26 + 1.37	4.07 + 1.26
2.	Live Children	2.26 + 1.37	4.07 + 1.26
3.	Dead Children	0.19 + 0.39	0.61 + 0.48

CONCLUSION

In the present study lower fertility and mortality of children have been observed among Sugalis, a tribal population. This may be due to higher adoption of family planning among them. Further the adoption of family planning is higher in younger generation couples than older generation. This could be due to incentives associated with family planning and also as a measure of economic and family well being. Definite change in reproductive performance is clearly observed in the Sugalis of present study. Comparing the present study with other past studies it is clear that secular changes are occurring in the demography of Sugalis.

REFERENCES

1. WHO, 1970 Technical Report Series No. 442.
2. Mat Sunaga, E. 1966 J Am Med Assoc. 198 (5), 120
3. Das, S.K.Majumdar, p.p. and Basu, A. 1982. Demography and demogrphical genetics of two isolated mountain villages of northern sikkim, eastern Himalaya J.Ind. Anthrop Soc. 17.155-162.
4. Narahari, S. 1982. A genetic study among the Yerukulas of Andhra Pradesh, Un published Ph.D. thesis, S.V.University, Tirupati, Andhra Pradesh.
5. Veeraraju, P. 1973. Inbreeding in coastal Andhra Pradesh. Proc. Int. Sym. Hum. Genet. Waltair, Andhra University Press Waltair 309-318.
6. Ramachandra Reddy M. 1984. Population structure and family planning in the Sugalis a tribal population of Andhra Pradesh, Unpublished M. Phil, thesis, S.V.University, Tirupati, Andhra Pradesh.
7. Panduranga Swammy, 1983. Population structure of Sugalis of Kurnool district of Andhra Pradesh, Unpublished M.Sc. Dissertation, S.V. University, Tirupati, Andhra Pradesh.

STATUS OF WOMEN : TIME SHARING AND FERTILITY

V.Chari, Gulnar Khanian-Sharma

INTRODUCTION

The recommendations about empowerment of women for gaining control over their fertility in recent discussions about population policy owes its origin to a much older role incongruence hypothesis. This hypothesis was formulated to show that women's employment outside the home leads to a conflict between the role of mother and worker. Conflicting and mutually exclusive claims are made by both roles on a women's limited availability of time, energy and earnings. The benefits derived from employment are mainly in the form of money for women. This helps them to reduce their dependency on children, ultimately leading to a reduction in fertility.

In India, it is hoped that the reservation of seats for women from village level panchayats will empower them. But just reservation of seats may not increase women's participation in administration. An attempt is made in this paper to show that in some parts of the society, where women's status is already high, still the fertility remains high. This paper is divided into three parts.

The first one describes the plan of the study. The second presents the analysis of the data and in the concluding

part discussion about the inapplicability of the role incongruence hypothesis is presented.

This paper tries to show that contrary to the present belief of planners that economic employment increases the status of women in society which leads to a reduction in fertility, actual evidence exists to indicate their economic exploitation. The tribal society is used as an example to prove this.

HYPOTHESIS : When a woman starts working outside the home and earns an income, it imparts an economic power to her. This enables her to overcome her economic dependency on Family (Father, husband, brother and son). Which then raises her status in society. It also enables her to get more freedom for making decisions about herself.

Women's employment does generate some problem apart from its gains. The first is the constraint of time, for a woman engaged in economic work, the time spent on such work is fixed. The household work has to be done in the time left over. In traditional societies, women's employment does not lead to a simultaneous reduction of responsibilities at home.

* Lecturers in University Teaching Department, Indore

The role incongruence hypothesis states that women's employment leads to an incongruence between the rôles of worker and a mother. The role of mother becomes less rewarding and more taxing for a working mother. This leads to a reduction in fertility, which will lessen the congruence between the two rôles of a women.

OBJECTIVES : The main objectives of the paper are :

- i) To examine whether employment of women does really increase their economic freedom.
- ii) To examine what time constraints are infused on women due to their employment.
- iii) To examine whether women tend to have smaller family size if they are employed.

METHODOLOGY

i) The Sample : This study was conducted in the tribal belt of Airajpur block (South-West region of M.P.) The tribal society has traditionally been organised in such a way that women in it are considered to have a status which is atleast equal, if not higher than that of

men. This is because in such societies women are engaged in economic work, right from the very beginning. At some time, women are economic assets as contrary to dowry, a bride price is paid. This presents a well established sample for the purpose of this study. The characteristics which are required for the study are all present in them. They all work outside the home and earn an income. They work long hours and also must do the homework. The long exposure of these two influences would have clearly brought out the effect on their fertility behaviour.

Tribals are usually very wary of talking to strangers. Only those women could be selected who were available and willing to come forth with information. A purposive sample of 100 women was thus chosen for the study.

Table No.1 gives an economic profile of the main occupation of the working tribal women. The tribal have to take up more than one occupation as most of the new occupation are personal also they may not be employed throught the year.

Table No. 1
Economic Profile - Main Occupation

Employment Category	Number of women	Average No. of days worked in a year	Average hours of worked per day	Average earnings per day (in Rs.)
L	9	308.88	9.44	12.44
LL	16	243.75	8.50	11.56
S	4	350.00	5.87	12.87
TL	5	290.00	6.66	26.00
SI	9	327.77	5.36	25.55
PS	34	335.58	6.44	12.58
GL	10	278.00	8.10	42.37
EV	5	300.00	5.00	10.80
CI	3	273.33	7.33	11.33
TC	3	300.00	6.66	8.67
BM	2	120.00	9.00	30.00
Total	100	301.60	7.215	17.615

Note

Details of codes for employment (from table I to IV)

L = Labour in factory

LL = Landless labourer - agriculture

BM = Basket making

EV = Earthen Vessels S = Service (Teacher, etc.)

TL = Tailor

GL = Grower labourer (Works in own field)

SI = Small industry such as small iron implements

CI = Cottage industry

PS = Primary Selling (Selling Forest produce)

TC = Tyre chappals

daily income of Rs. 12 to Rs. 13 women who solely depended on agriculture earned the highest, income, these women owned land. But their plots are small and all the produce is used up for home consumption. Brick making tailoring and services are the other three areas of employment which provide a daily income of Rs. 25/- or more income. All other types of employment ranges between 8 to 9 hours per day in brick making, while working as form labour and working on their own form, for all other types of employment, the time ranges between 5 hours to 7 hours per day. Except for brick making, all other types of work provided employment for more than 200 days a year.

In the selected sample of women (Table-1) a majority (34) sole forest of form produce to earn for their livelihood. But this only provided them with an average

Table No.2
Profile in 2nd Occupation

1st Occupation	2nd Occupation	LL	TL	GL	EV	TC	BM
L							0
LL			3	3	1	1	8
S					1		1
TL	3		2			5	
SI			4			4	
PS	5		17	1		23	
GL	1					1	
EV	2		2			4	
CI				1		1	
TC	1					1	
BM				2			2
Total	12		3	29	3	1	250

Table 2 shows that half of the sampled women has a second occupation. Out of these 50,24 worked on their own plots of land as second occupation. But, as already mentioned the produce from home farm was entirely used for consumption. Thus this second occupation did not provide them with any cash income. Apart from this, working as hired labour on other

farm is the most common second occupation. Less time is spent on second employment both in number of days worked per year and hours spent everyday on work. Except for tyre chappals and brick making, the average daily income for each category of employment is less if it is taken up as secondary employment than if it is taken up as the primary employment.

Table No.3
Economic Profile - Second Occupation

Occupation	Number of women	Average No. of days worked in a year	Average No. of hours worked in a day	Average earning per day (in Rs.)
LL	12	123.5	8.33	8.66*
TL	3	233.33	5.33	16.0
GL	29	111.72	8.06	25
EV	3	283.33	4.66	7.33
TC	1	200	6	25
BM	2	110	8	30

Table No. 3 shows that there is no such occupation which can provide the tribal women with income through the year. The two occupations making earthen

vessels and Tailoring keeps them busy for 283-33 days a year.

But it can be clearly seen that the average earnings per day is only Rs. 7.33 and 16 per day. While, on the contrary a basket maker earn Rs. 30 per day and the grower labourer and tyre chappal maker

earn Rs. 25 on an average per day. On an average the women have to work 5 to 8 hours per day, this of course excludes the time period spent on during household work.

Table No.4
Demographic Profile

Occupation	Present average age	Average age at marriage	Total No.of children ever born(average)	Hours average spent household work everyday
L	31.55	21.22	3.4	5.0
LL	31.0	19.0	4.4	5.2
S	28.75	19.0	3.3	5.0
TL	32.33	17.33	3.4	5.2
SI	28.44	20.33	4.3	5.2
PS	28.82	19.14	6.4	4.77
GL	32.9	21.7	4.3	5.1
EV	29.8	18.4	4	5.4
CI	28.0	17	5	5.3
TC	26.4	18.9	7	6
BM	29.83	23	3	5
Total	100	19.76	4.66	5.03

The demographic profile in table 4 shows that all the women selected in the sample were in the reproductive age group. All of them were married. The average age at marriage ranged between 17 years to 23 years in the different employment groups, Fertility was highest amongst women who either made tyre Chappals or sold forest and farm produce, where each women had between 6 to 7 children, on an average. For all other categories of employment this range was between 3 and 5.

The hours spend on household work were almost uniform, for all types of employment and family size.

ANALYSIS

1. Work Status

All the women worked at home.

- ii) All the women had some economic employment outside housework for which they earned some emoluments in the form of wages or profits.
- iii) The average earnings of each woman varied from Rs. 3/- per day to Rs.70/- per day.
- iv) More than 50% did two types of work.
- v) If one job was of labourer, the other was normally of working on their field which got them no direct monetary returns

but provided their family with some food grains.

vi) Only a very few worked in the service sector, mostly employment was in the primary sector.

vii) Where women collected primary products from the forest, they went to the market to sell it off also.

viii) The average working hour of each woman was found to be 8 hours per day. They worked for nearly 350 days every year.

ix) The husbands in quite a few cases did not work at all so that the financial burden of the family fell upon the women.

x) The women did have more freedom with regard to employment but their responsibilities also increased with it.

xi) Thus their employment did not give them any economic freedom, but added more burden by way of family care.

2. Time sharing

i) The women were found to work all the year round.

ii) If the nature of one of their employment was Seasonal, such as agriculture, they worked at other things during the off season such as basket making labour, work, collecting forest produce etc.

iii) Each women devoted atleast 8 hours to work outside home. This work was usually physically taxing.

They worked with ancient implements and normally had to walk long distances.

iv) At home they still worked as food providers.

They worked on an average of 4 to 5 hours every day at home.

v) Only the care of children was shared by other family members.

vi) Thus the women normally have a long work of nearly 14 hours, with hardly any leisure time.

vii) With the heavy load of work it is the care of the family which is neglected. They hardly have enough time or energy for the proper care of even basic hygiene.

3. Fertility

i) The age of marriage ranged between 16 to 25 years.

ii) The number of children ever born increased with duration of marriage.

iii) The average number of children per women is still quite high. Nearly 5 per women.

iv) Nearly 30% women experienced infant child mortality.

DISCUSSION

The pattern of employment shows that women find it difficult to sustain their families with only one occupation. Also, agricultural employment being of highly seasonal nature, they have ample of time to take up secondary work.

Apart from this almost all women till their home form for their own consumption. The indirect income accruing from this work is difficult to enumerate.

All the women have to work fairly long hours. Except for the few employed in the service sector, all the women have to do hard physical labour and walk long distance too.

According to the time sharing hypothesis, these women can barely spare enough time and energy to maintain a large family. Their earnings may be just enough to keep a small family just at the edge of poverty without falling into destitution.

The fact that they are the bread winners of their families, still has not been responsible for reducing fertility among them. It is necessary to identify further characteristics of the tribal society here. Within this tribal group, the birth of a daughter is always a boom. Girls start working from the tender age of eight to ten years. The women not only have the freedom to choose their spouses but can also divorce and remarry as and when they

please. On these grounds, their status in the society is high as compared to that of women in contemporary non-tribal societies. With regret to education, the situation is quite bad as the literacy rate is almost zero. Very few possess any marketable skills either. This limits the opportunities of employment available to them. The tribals normally prefer to stay within their traditional territories. Most of the tribal migrants are construction workers. Their exposure to the outside world is through either the traders or their agents. These traders and their agents have both monopoly and monopsony power. They are the sole buyers of goods produced by the tribal women. They decide the quality, weight and price of all goods they buy from the tribal women. Hence the monopsony power. For these women even the local markets are quite a distance from their residences. Perforce they have to buy all their requirements from the local traders. These traders can sell any commodity, at any price to these women. Most of the transactions are still in the barter form and the traders force the terms of trade in their favour.

The traders also provide loans. Due to ignorance, the orthodox nature of their relationships with traders, the burden of loans and their limited access to the market, these women never get a fair price for their labour. Thus when they come in contact with people outside their

community, they have to face the anomaly of an extremely low status.

The fertility level of these women is quite high. This is inspite of the fact that the age at marriage is fairly high and they have to spend long hours on work.

In this society the men look after the children. House work therefore consists of mostly looking. In this also all the other family members help. The women can go easily go for work in such circumstances.

Inspite of spending long arduous hours on work the fertility level of this group of tribal women is quite high. Their status, with in their own community is also high. Employment might have empowered these women socially as well as economically. But this empowerment is restricted within their own community. When they step out of their communal confines. Their status still remains low. Low level of literacy and poverty could be the two main courses for this low status.

This incongruence in status nullifies the effect of employment on fertility which remains quite high.

The role incongruence hypothesis seem to be applicable here. It may work better where women's employment raises the family income atleast upto the middle income group and empowers women in all spheres and not within the limited confines of their community.

Employment also will not empower women.

The role incongruence hypothesis needs to be explored more thoroughly to devise a better link between empowerment of women and fertility reduction.

REFERENCES

1. Report of the population sub-committee under the national planning committee.
2. Ras. Raghvendra K. (1979) 'Society culture and Population Policy in India' Ajanta Publications, Delhi, Chapters II & III.

FOREST VILLAGES

* P.D.GULATI

INTRODUCTION

The economy of the tribals in India is built around forests as they provide them the means of sustenance like food, fruits, timbers, wild animals for hunting, herb's, timber for building huts, fuelwood etc. They have command over resources in terms of its exploitation in the form of collection of minor forest produce, cutting of timber, etc.

DETAILS

It is in the above context that the state forest departments had to establish forest villages deep inside the forest areas for such works as survey and demarcation, felling of trees, road making, plantation, cultural operations, particularly in the forests, remote from habitation. From this process arose the concept of 'Forest Village' which village is a colony of inhabitants who are totally tribals, collected to undertake work on behalf of the Forest Department in the interiors of forests. With a view to attracting tribal families to these villages, the tribals were given certain

concessions not admissible to other tribals living outside the forest villages. The general conditions governing the forest villages are : (i) the forest department and its contractors have the first claim to the labour of the forest village on payment of wages at the market rate; (ii) the villagers may not accept other employment without the prior sanction of the forest department and they are expected to comply with the orders of the Divisional Forest Officers.

There are about 2 lakh tribal families inhabiting about 5,000 forest villages. Their population would be around 10 lakh, spread in ten States having tribals. These are Madhya Pradesh, Bihar, Gujarat, Maharashtra, Andhra Pradesh, Rajasthan, Assam, Karnataka, Kerala and West Bengal. Village-wise, family-wise population data are available in respect of Madhya Pradesh, Bihar, Gujarat and Maharashtra which shows that there are 1345, 24, 194 & 447 forest villages having 55, 555, 675, 3232 and 14,167 families in

(RETIRED DIRECTOR, NATIONAL COMMISSION FOR SC/ST, NEW DELHI) 526,
Mandakini Enclave, Alaknanda, New Delhi-110 019.

these States respectively. Their respective population in these States is 3,81,380, 4,301, 3,56,508, 1,08,412 only living in 31, 2, 3 & 13 districts. Similar data for six other states having about 2,990 forest villages referred to above are not available.

The system of forest villages has been subjected to lot of criticism as the tillers do not enjoy tenancy rights over land cleared by them. They can be summarily evicted by the Forest Department on their refusal to work for their masters. With no heritable rights over land, they could not apply for loans and other financial assistance for the development of their land and for their social, economic and educational development. These retrograde measures ran counter to the present political and social climate as these stood in the way of extension of normal developmental programmes under IRDP, tribal sub plan etc. to the tribal forest dwellers. National Forest Policy, 1988 stipulated that the Forest Villages should be developed on par with revenue villages but the precepts are different from actual practices.

It was, therefore, natural that the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission (1961)

recommended security of tenure to the forest dwellers but the concerned state governments did not move fast enough. However, the Hillman Rules in Kerala which governed the condition of living of the people in the forest areas in Kerala, were challenged in the Kerala High Court on the ground that these constituted violation of the Fundamental Rights as being equal to forced labour. The forest villages were merely labour camps and some concessions in the form of some land for cultivation in reserve forest did not confer any permanent rights over land. The opening of schools by the forest departments in the forest villages and similar minor concessions to the forest dwellers were no substitute for the normal benefits extended to the other citizens of India. Thus, as a follow-up of Kerala judgment, many conferences like that of State Ministers incharge of Backward Classes held in New Delhi in 1975, State Forest Ministers in 1978 etc. interalia suggested that, (i) forest dwellers be given heritable rights of land, (ii) as the forest dwellers are still outside the pale of direct development administration at the block level due to want of heritable tenancy rights on land, the forest dwellers could not apply for loans from the financial

institutions.

SUGGESTIONS

(i) The forest villages after conversion into revenue villages should be fully integrated with mainstream so that they are brought on par with the tribals living in non-forest villages for seeking assistance from the normal administration;

(ii) The tribal Welfare Department should ensure that special schemes are prepared out of Tribal Sub Plan funds in addition to normal funds for all-round development of the forest dwellers;

(iii) In case there is delay in the conversion of these villages into revenue villages, it should be the responsibility of the State Governments to prepare and finance schemes on cent percent basis for agriculture and allied development of their alienable rights on land;

(iv) Long-term heritable but alienable rights on land may be conferred on the forest dwellers living in the forest villages; and

(v) Locally based motivated organisations (NGOs) with adequate tribal representation and Panchayati Raj bodies should be aided to implement special economic and educational schemes for the forest dwellers so that they are weaned away from exploitative influences of

contractors and corrupt forest officials. The Commissioner for SC/ST and the National Commission for SC/ST have also made valuable recommendations in this regard. Thus in Maharashtra alone the forest villages converted into revenue villages have been brought under the purview of revenue administration and all IRDP, TSP, etc. programme have been extended to these villages.

Despite the above efforts the progress of conversion to revenue villages has remained rather tardy in as much as only about one third of the forest villages have so far been converted into revenue villages.

In short, the main problems of the forest villages are; (i) the forest dwellers still do not enjoy tenancy right on land and they can be evicted simply for refusing to work for the forest department; (ii) the recommendation made by the committee, other than the above for forest villagers development particularly the Ninth Plan Working Group on the development of Scheduled Tribes should also be taken into consideration for implementation.

SUMMARY

The system of forest villages has come in for lot of criticism on the ground that unlike revenue villages,

these villages do not come under the purview of normal Block administration. This means that the forest villagers are debarred from getting the benefits of development strategy including loans at concessional rates. With no tenancy rights on land cultivated by them, they can be evicted from the land on their refusal to work for the forest department.

Despite the fact that various conferences, working groups, workshops have recommended for the conversion of these villages into revenue ones and confer inheritable but nonalienable rights over the land under their cultivation, only about one third of the villages have so far been converted into revenue ones, notable progress being recorded only in Maharashtra. In Madhya Pradesh, Gujarat and Bihar, the work is incomplete while in some States like Assam and Orissa the old system continues.

The adivasis living in forest villages suffered a lot due to absence of all-weather roads, schools for children, health care, markets and other public convenience like postal service electricity, fair price shops and above all no development schemes. They were content with subsistence agriculture, mostly through shifting cultivation.

But considering the large scale deforestation and decline in forest cover, the concept of forest management has changed towards conservation of forest. Hence need for forestry operations by engaging forest labour has become redundant. The tribals of forest villages now deserve better dispensation of normal development programmes as is being done notably in Maharashtra and Gujarat.

CONCLUSION

The need of the hour is for integration of tribal and forest economies, by diluting the harsh provisions of the National Forest Conservation (Amendment) Act 1980 as amended in 1988 in favour of the adivasis living in the forest villages. In short, the socio-economic conditions of the adivasis living in forest villages should be brought on par with their counterparts in revenue villages in every respect in a time-bound manner. It is worth noting that the Working Group on the Ninth Five Year Plan (1997-98 to 2001-2) has recommended that all the Forest Villages be converted into revenue villages so that the residents of the present forest villages are eligible to derive the benefits of development under rural development programmes for the tribals living in non-forest villages.

TRIBAL SCHOOLING IN BAIGA CHAK : SOME OBSERVATIONS

*Dr.Kailash

INTRODUCTION

Access to education has now become a basic need of the people in the modern age like ours. One can not achieve what he wishes in the present competitive environment, without having minimum requirement of educational qualification. However, simply the quantitative expansion of literacy is meaningless. The level of progress of a group of people, society and a nation can best be judged by assessing the quality of education being provided through formal schooling. (NPE, 1986). The quality of schooling is always equated with the quality of school functioning within a particular development environment. However, the socio-cultural origin or the anthropological root of the learners is equally important in the sense that these seem to be the big hurdle towards the learning process.

The educational disparity in India is attributed by both the factors i.e. socio-cultural and institutional inputs simultaneously. In certain part the socio-cultural background of the learners, dominates over the institutional inputs. Whereas in some other areas the

institutional inputs do not make any sense. The primary schools in Baiga Chak - a cluster of 52 Baiga dominated forest villages in Mandla district of Madhya Pradesh, is a classic example of this proposition. Baiga Chak is an island of socio-economic backwardness along with the geographical remoteness from the rest of the region. The schooling in such encapsulated environment must have acquired some typical features. The objective of this study is to understand these features and analyze different aspects of the primary schooling in Baiga Chak.

METHODOLOGY

The analysis of primary schooling is understood in terms of schooling inputs (facilities) available in the schools, teaching-learning process between teacher and student and the academic output achieved by the students. The 12 primary schools from the same number of tribal concentrated villages namely Boyraha, Chada, Chakrar, Kandatota, Nimtola, Pandaripani, Piparpani, Silpidi, Tantar, Tarach, Thadpathra and Údhor were selected and studied between October 1989 to March 1990.

* Lecturer, Unit for Urban Studies, Tata Institute of Social Sciences, Deonar, Mumbai-88.

Although the focus of this study are the schools, teachers and the learners the perception and participation of the local community is also considered as an important aspect of the entire gamut of schooling. The parents of the learners, therefore, were selected for the purpose and their views were translated through a separate questionnaire. The information through other four types of questionnaires were collected to understand the status of schools, teachers, learners and the teaching-learning process. The literacy and numeric tests of grade IV and grade V students were exercised in order to assess their level of learning in the two important segment of basic education i.e. the language and mathematics.

PRIMARY SCHOOLS IN BAIGA CHAK

Baiga Chak is a part of a Special Tribal Development Agency (STDA). Popularly known as Baiga Development Agency (VDA) it was formed in 1978 by the Department of Tribal Development (DTD), Government of Madhya Pradesh. Soon after the formation of BDA, priority areas were identified for the financial investment

and the primary education was one of them (Kailash, 1997). It was decided to start atleast one primary school in each village depending upon the demographic size and the location of the hamlets in a village. So the largest tribal hamlets were selected to set up the schools by the DTD. All the schools under study are being managed by the Adimjati Kalyan Vibhag (AKV) but their educational administration including the academic supervision is being looked after by the Education Department.

The size of schools or the enrolment ratio of each school is reported to be very small. 10 out of 12 selected schools have the enrolment size of less than 50 student ranging from grade I to V. While one each of the two schools has the size between 51 to 100 and 101-150 student respectively. So far as the distribution of schools by the number of teachers is concerned, 11 schools were found to be single teacher school and only one school has two teachers. All the teachers are male, out of them 8 teachers belong to scheduled tribe category, one from scheduled caste and rest 4 from other caste group.

Table 1

Tribal Concentration in Baiga Chak and Selected Primary Schools

Sr. No.	Selected village	Total population	Percentage of scheduled tribe population*to total population	Number of selected primary schools
1.	Boyraha	156	96.15	1
2.	Chada	521	91.55	1

Sr. No.	Selected village	Total population	Percentage of scheduled tribe population*to total population	Number of selected primary schools
3.	Chakrar	273	91.17	1
4.	Kandatola	164	96.95	1
5.	Nimtola	201	99.50	1
6.	Pandaripani	164	88.41	1
7.	Piparpani	123	92.68	1
8	Silpidi	443	97.00	1
9.	Tantar	534	97.00	1
10.	Tarach	429	86.71	1
11.	Thadpathra	205	95.12	1
12.	Udhor	319	78.99	1
All		3532	92.33	12

* Based on 1981 Census, 1991 data are not published so far.

Source : Census of India 1981 : Madhya Pradesh - District Census Handbook Mandla.

PHYSICAL INFRASTRUCTURES

The physical facilities like school building, classroom and the sitting arrangement therein, on the one hand and the playground, drinking water and toilet facilities etc. on the other, contribute to recognise the physical existence of a school. In the most underdeveloped tribal area like Baiga Chak the concept of school appears to be different from the schools located in other part of our country. Ten or more than 83 percent schools do not have their own school buildings. It was found during the field visit that the village heads (Mukaddam) of eight villages have provided space for classroom teaching in their houses. Whereas one each of two school, organizes their classes in the godown of

Forest Department and the ashram building (hostel) built by AKV. The two schools, which have their own school buildings, possesses a single room building each meant for the teaching of all subjects and grades (Kailash, 1993b).

Physical education is an important component of the school curriculum throughout India including Madhya Pradesh. However, in baiga Chak the basic facility like playground is hardly managed by the schools despite the easy and enough land available for. It was found that only two schools viz. Chada and Kandatola have managed to have small playground (Table 2). Drinking water and the sanitation (toilet) facilities also are not available to schools. Tributaries are the main source of

drinking water to the most of the villages in Baiga Chak. The construction of wells and handpumps was started after the formation of BDA. So only 4 schools own the handpump facility and other four are provided with the well while the 4 schools lack either of these sources. So far as the

provision of toilet or urinal is concerned, the concept of modern sources does not arise as majority of schools run without the basic requirements like school building and separate classrooms. The open defecation is the most prevalent method of environmental sanitation and the nearby forest patches provide the privacy for that.

Table 2
Minimum Facilities Available to Schools

Sr. No.	Primary School	Number of Facilities										Total
		Physical Facilities					Teaching Facilities					
		School Building	Seperate Class Room	Play Ground	Drinking Water	Toilet/ Urinal	Black Board	Chalk	Duster	Map/ Chart	Chair	
1.	Boyraha											0
3.	Chada			x	x							2
3.	Chakrar				x							1
4.	Kandatola	x		x								2
5.	Nimtola											0
6.	Pandaripani				x							1
7.	Piparpani											0
8.	Silpidi	x			x							2
9.	Tantar				x							1
10.	Tarach				x							1
11.	Thadpathra	@			x							1
12.	Udhor				x							1
	Total	2	0	2	8	0	0	0	0	0	0	12

x denotes availability of facility in the school

@ under construction

Source : School Survey, Baiga Chak, 1990.

CLASSROOM TEACHING AIDS

The academic infrastructures along with the physical facilities available to schools make a clear sense of academic environment. The classroom teaching aids like black board, chalk, duster, textbooks,

maps, charts and other instruments are the essential elements of schooling but the schools of Baiga Chak lack almost all requirements. It is very difficult to make

out the concept of schools and schooling prevalent in this part of our country.

Data presented in Table 2 indicate the sorry state of the schools and schooling in Baiga Chak. Not even a single school is equipped with the basic facilities required for students and teachers. Chada the central place of Baiga Chak in terms of administrative and development control over other villages also does not have its own school building and other infrastructures. The condition of other schools is too worst. Keeping the distribution pattern of facilities across the schools in view one can not establish the higher pitch of disparity among the schools since most of the schools lack almost every facility. Table 2 shows that out of total 120 facilities, supposed to be available in all 12 schools, only 12 number or 10 percent facilities are available. If the quantitative distribution of facilities is so scarcely available the assessment of qualitative aspect of schooling does not leave much scope. However, the assessment of the overall schooling requires the look into the other aspects too.

LEARNING ENVIRONMENT AT HOME

Although the learners irrespective of grades were available only grade IV and V learners were selected for detail analysis,

Distribution of student in these grades across the schools shows that there were 43 students in grade IV and 34 in grade V out of which 24 were girls and rest 53 as boys. The poor enrolment as well as the high drop out rates in both the grades supposed to be the main reasons of the very poor retention rate in these grades. It was also found that few schools were newly started and these grades (IV and V) did not exist at all. However, the cases of low enrolment are also observed in those schools which were established more than two decades earlier. For example Chada supposed to be the oldest among the all sample schools. Nevertheless, the number of student in these two grades is not impressive.

The level of education and the occupational prestige of the fathers can be the suitable indicators to represent the socio-economic background to which the learners belong. Data show that more than half of the fathers of the learners are illiterate. While a little more than one fourth are literate upto below primary level and about 17 percent upto primary. Rest of the fathers are divided by almost equal representation in their secondary and college level education. It is observed that this 5 percent fathers are represented mainly by the

Table 3
Education and Occupation of Fathers of Learners

Sr. No.	Educational category	Percentage Distribution of fathers	Occupational category	Percentage Distribution of fathers
1.	Illiterate	51.30	Cultivator	91.31
2.	Literate	26.38	Labourer	5.00
3.	Primary	17.16	Trade/business	0.00
4.	Secondary	2.45	Professional	0.00
5.	Graduation & above	2.71	Service	3.69
Total		100.00	Total	100.00

Source : School Survey, Baiga Chak, 1990.

teachers and other officials staying at Chada. So far as the occupation of the father is concerned, majority of them falls in cultivation category as this is the main occupation in the area. However, they are the small and marginal farmers as the Forest Department allow them to cultivate only on the limited forest land and that too for a small period of time (lease). Forest Department provides jobs to about 5 percent and rest about 4 percent found to be engaged in the service mainly as teachers, small forest and health officials staying at Chada.

The low socio-economic condition including the low level of awareness among the fathers reflects the poor state of learning environment to the learners at home. It is important to mention that about 78 percent fathers were not access to schools during their schooling age. So they find very difficult to motivate, orient

and encourage their children for schooling in the schools and are unable to provide a appropriate environment at home. It is very difficult to even imagine about the learning and study facilities in these households. Unlike the parents or guardians of school children of other parts of our country, the parents of Baiga Chak hardly feel the need of education in their life. Therefore, it was observed that they lack even familial and social obligation to send their children to school. Rather the children are encouraged to help to their family members in agricultural activities or in supervising the livestock in the jungle. This is the reason why in majority of cases the problem of absenteeism is a common phenomenon.

COMMUNITY INVOLVEMENT

Since most of the schools are being organised in the houses of the village heads, the interaction between teachers and parents of the learners is a very

common phenomenon. This relationship is extended upto the level of eat and drink with the family members of the households as majority of teachers belongs to the same

community. Otherwise also the inter and intra-community relationship in the Baiga villages is quite amicable and hospitable with each other (Kailash, 1995). These

Table 4
Issues of Discussion during Teacher-Parent Interaction

Sr.No.	Issues	Percentage distribution
1.	Student absenteeism	62.34
2.	Slow learning of student	16.82
3.	Community and personal issues	20.84
Total		100.00

Source : School Survey, Baiga Chak, 1990.

interactions are targeted sometimes towards the matter related to the functioning of the schools and the schooling of their children as well. Table 4 shows that the absenteeism of the children are the main issue during their interaction followed by the community and personal matters. It was observed that the villagers played a vital role in completing the school building in Thadpathra. The Forest Department provided only the site for the school and the rest requirements were managed by the villagers themselves. This shows the villager's concern about the formalisation of school institution in their village. The teacher-parent association as such do not exist but the Mukaddams are provided enough informal power to

augment the day today functioning of the schools.

SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND OF TEACHERS

Teachers are the backbone of the entire schooling system. Therefore, it would be inevitable to investigate into the socio-economic background, educational status and their perception about their profession. It has already been mentioned that majority of teachers who are teaching in Baiga Chak schools belonging to the tribal community. The DTD, after the formation of BDA, paid special attention in giving the preference to the Baiga candidates in the recruitment of teachers. It was also decided that the minimum qualification of high school would be enough in case of Baiga candidates. The

main objective behind this policy was to popularize the teaching profession among the Baigas in order to promote the schooling among the Baiga learners by adopting the social communication in their own local dialect.

The intergenerational data on educational achievement show that the fathers of all the teachers were illiterate. They were either not access to educational facilities or could not get the opportunity to become literate. These teachers are educated for the first time in their respective families. The occupational distribution shows that about 69 percent fathers of the teachers were cultivators and the rest 31 percent were agricultural workers and artisans. Thus, factors like rural origin, illiteracy and the cultivation as occupation of the fathers are transmitted very well in the socio-economic status of the teachers. This is almost homogeneously distributed i.e. irrespective of social origin, on the one side, and sex and age background of teachers, on the other. It cannot be denied that the teachers who are teaching in baiga Chak are completely cut off from the mainstream of society. And it is very difficult to grow professionally in such isolated environment. Till recently Baiga Chak lacked all the basic infrastructures required for the local development like transport, communication, means of mass media, on the one hand, and the market,

bank, post office etc. on the other. People have to travel about 18 km. to reach Bajag the block headquarters and the place of local market even for a small purchasing. In Baiga Chak, teachers lack all the modern facilities like safe drinking water, health services, television, news paper etc. Hardly any teacher shows his satisfaction to his job. Outsiders used to call Baiga Chak as 'Kala Pani'.

So far as the personal background of the teachers regarding their educational qualification, professional training and teaching experience is concerned 23 percent have qualification upto middle level, 30 percent each upto high school and intermediate level and only about 17 percent have graduation. The overall qualification, except in the case of 3 teachers, is reasonable so far as the requirement of prescribed qualification is concerned. The three teachers are quite senior and were appointed during the old recruitment policy when the prescribed qualification upto 8th standard (middle school) was quite common. The professional training or diploma course in teaching is not the prerequisite for the fresh recruitment of teachers in Madhya Pradesh. This is clear from the fact that more than 90 percent teachers are without any kind of pre or post professional training despite the fact that the Department of Education organizes regular training to the interested teachers at its

district head quarters. It seems that the teachers of Baiga Chak are not interested to go for such training as the professional training will hardly make any dent to their career advancement. It is to be noted that 4 teachers started teaching as their career since 20 years back while two teachers each have teaching experience of more than 15 years. Only 4 teachers are reported to be newly appointed.

TEACHING-LEARNING PROCESS

The teaching learning process is a formal academic exercise involving the teachers and students within a prescribed school curriculum and within the method evolved by the individual teachers for teaching. Thus one can find the influence all the inputs in teaching learning process. As all these inputs have already been discussed in the foregoing sections, the assessment of the teaching learning process will certainly make a point that will be discussed later on.

So far as the intensity and the nature of work load to the teachers is concerned a single teacher each in most of the schools has to perform various types of

works besides the teaching. This is clear from the fact that almost all the teachers are provided the task of multigrade teaching i.e. grade I to IV. Secondly, they have to teach all the subjects like language, maths, all social science subjects, physical education etc. alongwith the usual supervision of school administration and the monthly visit to the block headquarters to collect their salaries (Table 5). Only in Chada school the teaching work is shared by the two teachers. All other school teachers of Baiga Chak are overloaded as usually happening in the schools located in other tribal areas run by the DTD of Madhya Pradesh Government. Obviously, the teachers have to spend more time in preparation for the teaching besides applying different methods for different grades as well as different subjects.

The policy of over burdening to the single teacher of tribal schools was adopted perhaps keeping the fact in view that the average size of learners in these schools would be very small, the rate of

Table 5
Work Load to Teachers

Sr. No.	Primary school	No.of Teachers	Nature of work load		
			Multi-grade Teaching	Multi- subject Teaching	Supervision and admini- stration
1.	Boyraha	1	X	X	X
2.	Chada	2	@	@	X
3.	Chakrar	1	X	X	X

Sr. No.	Primary school	No. of Teachers	Nature of work load		
			Multi-grade Teaching	Multi- subject Teaching	Supervision and admini- stration
4.	Kandatola	1	X	X	X
5.	Nimtola	1	X	X	X
6.	Pandaripani	1	X	X	X
7.	Piparpani	1	X	X	X
8.	Silpidi	1	X	X	X
9.	Tantar	1	X	X	X
10.	Tarach	1	X	X	X
11.	Thadpathra	1	X	X	X
12.	Udhor	1	X	X	X

X indicates 100 percent work load responsibility

@ indicates 50 percent work load responsibility

Source : School Survey, Baiga Chak, 1990.

absenteeism and drop out are already very high and the external supervision of school by the Education Department is almost non existence. This means the overall picture of about 21000 tribal schools and schooling therein has been perceived quite differently to that of non-tribal counterpart where the primary schools are multi teachers institutions and the teaching and non-teaching works are shared by the various teachers. So far as the number of only teaching hours per day is concerned 5 teachers reported that they spend 3 to 5 hours while rest 8 teachers invest their time between 5 to 6 hours per day in a single shift. This is another question that if a school does not have its own school building and if all student sit together in a single room how smoothly and efficiently the teaching learning process would be performed. Similarly, doubt can be raised

also about the non availability of teaching aids for all the grades. Ironically, the DTD claims that all schools are provided with the standard kits for teaching the subjects like maths and science. But the non-availability of any kind of equipment raises the obvious doubt about it. As a educationally backward state, Madhya Pradesh is the beneficiary of several national sponsored schemes. 'Operation Black Board' Book Bank Scheme' and the Mid-Day-Meal (MDM) are few of them. Not all the schemes are being implemented in Baiga Chak schools as these school are directly controlled by DTD. Of course the students of two schools (Chada and Pandaripani), through the ashrams, are provided with the bags containing a set of textbooks, note books, slates and the writing materials. In spite of this about 53 percent teachers teach the student in the

class room where only some of the students were found to have text books with them. Similarly, about 15 percent teachers teach those students among them only few have text books. About 8 percent students come to school without text book at all.

Teachers need not require of an advance preparation for the class room teaching at this level. Majority of them revealed that the question of advance preparation does not arise as they are not provided with the sufficient resources or funds to buy the necessary inputs for the class room teaching. More than 90 percent of them indicate that they are not given the necessary guide lines such as reference work for the preparation for class room teaching. When the question about the professional support from their colleagues including the headmasters of the school was asked 90 percent feel that this is irrelevant to them as they belong to the single teacher schools. They have the functional role of all in one i.e. teaching, supervision and administration etc. They also indicated that they interact with teachers quite occasionally but discuss their day to day personal issues and very rarely raise the issues related to academic matters.

Since most of the teachers have multigrade and multi subject teaching in the same class room, it is very difficult for them to give special attention to the slow

learners separately. Rather they have evolved the methodology suited to them. Teachers generally ask the slow learners to take help from their colleagues. It was also observed that the parents of slow learners are advised to help their children by giving due attention to them including the homework. In fact most of the teachers rely heavily on the home work exercise. This is attributed from the fact that about 85 percent teachers give the home work exercise to the student daily and correct their answer sheets during the class hours. As the necessary infrastructures required for the class room teaching are not available teachers are dependent mainly on the method of oral presentation of problems in the class room. About 45 percent teachers among them report that they involve the student by asking them to read from the text books 'frequently'. While the same proportion of teachers ask the learners to do so not regularly. The contrasting view is received on the other important component of the classroom teaching like the questioning by the teachers. Only about 9 percent teachers report that they use this technique frequently in the classroom and ask the students to answer their questions.

The class room 'assignment' is considered generally a better technique of teaching. However, in case of Baiga Chak schools only about 46 percent teachers of Hindi and about 31 percent teachers of

Mathematics give assignment 'frequently' and about 39 percent and 54 percent respectively give the assignment not regularly. So far as the practice of formative and summative evaluation of the student is concerned about 15 percent teaches evaluate once in a year, about 8 percent take such evaluation 2 to 3 times in a year. Whereas 54 percent teachers conduct evaluation test once in a month and rest 23 percent responds that they test the student more than once in a month.

LEARNERS ACHIEVEMENT

As already mentioned in the previous section that grade IV and V students are assessed to know their level of knowledge in Hindi and Mathematics. Selection of grade IV and V learners is made by keeping the facts in mind that the four years of regular schooling is expected to be enough for gaining the basic competency in language and Mathematics. At the same time it was also felt that terminal year of primary schooling in case of Madhya Pradesh is the fifth year. So the learners of both the grades were selected for the evaluation which was administered in the month of March-almost the end of the academic year. The level of competency

in each subject carries three parts in the ascending order i.e. from the basic knowledge to relatively higher level of learning which are termed as level I, level II and level III. Each of the both subjects contain the questions for 100 score. In Hindi level I and level II contains 30 marks each while level III has 40. In Mathematics level I carries 30 marks and the next two parts i.e. level II and level III each contains 35. Getting entry in each level learner has to score more than 80 percent in that particular level. Level 0 (bottom level) - the fourth level is inducted in the series for those who scores less than 80 percent in each of three levels (I to III).

The scores obtained by the learners in each subject and grades is presented in Table 6. Total 77 students of both the grades (Boyraha - 9, Chada 8 + 14, Chakrar - 3, Kandatola - 4, Nimtola - 2 + 2, Pandaripani - 3 + 2, Silpidi - 1 + 2, Tantar - 6 + 6, Tarach - 1 + 3, Thadpathra - 3 + 2, and Udhor - 3 + 3) were evaluated. Grade V does not exist in Boyraha Chakrar and Kandatola. So only grade IV learners in these schools were evaluated. Whereas both the grades were yet to be started in Piparpani as this school was started just 3 years back.

Table 6
Level of Learners Achievement

Sr.No.	Subject	Grade	Percentage Distribution of Learners			
			L0	L1	L2	L3
1.	Hindi	Grade IV	100 (43)	0	0	0
		Grade V	76.43 (26)	23.53 (8)	0	0

Sr.No.	Subject	Grade	Percentage Distribution of Learners			
			93.02 (40)	6.98 (3)	0	0
2.	Mathematics	Grade IV	93.02 (40)	6.98 (3)	0	0
		Grade V	94.12 (32)	5.88 (2)	0	0

Figures in parentheses are total number of learners

Source : School Survey, Baiga Chak, 1990

The data provided in Table 6 presents a very frustrating picture so far as the achievements in literacy and numeric are concerned. It is quite surprising that after a five year of regular learning not even a single learner could achieve the competency at level 2 and level 3 either of subjects. Majority of learners remained stuck up at bottom level which indicates that they are unable to score even in the basic understanding of the subject which the level 1 contains. Perhaps the most amazing picture comes out from grade IV of the Hindi where nobody could move forward, in spite of the fact that Hindi is considered as easier in comparison to mathematics. Only few (8 learners) have

shown improvement in their fifth year of learning by crossing L0 and scoring more than 80 percent in L1. Similarly, in mathematics only 3 and 2 learners of grade IV and V respectively has shown their mastery in L1 but nobody could reach to L2 and L3.

The subject and grade wise average scoring may provide a clear picture of the learners competency. As depicted from Table 7 the level of average scoring in both the subjects shows a sorry state of learners achievement. However, one can find a definite improvement in the average scoring of grade V as compared to grade IV in both the subjects.

**Table 7
Average of Learners Achievement**

Sr.No.	Primary school	Subject			
		Hindi		Mathematics	
		Grade IV	Grade V	Grade IV	Grade V
1.	Boyraha	15.78	-	04.78	-
2.	Chada	22.25	31.79	23.88	21.92
3.	Chakrar	20.67	-	12.33	-
4.	Kandatola	29.50	-	10.75	-
5.	Nimtola	22.50	27.50	04.33	23.00
6.	Pandaripani	29.33	46.50	18.33	29.50
7.	Silpidi	05.00	17.00	05.00	02.00
8.	Tantar	20.00	25.00	17.33	21.17
9.	Tarach	50.00	37.67	61.00	33.67
10.	Thadpathra	36.00	40.00	03.67	11.00
11.	Udhor	32.67	30.33	13.00	18.33
Total		23.58	31.00	13.86	21.82

Grade IV and V were yet to be started in Piparpani.

Source : NIEPA, New Delhi, 1991.

So far as the school wise scoring is concerned the grade IV learners of Hindi of five primary schools namely Kandatola, Pandaripan, Tarach and Thadpathra could score more than average. In Mathematics the learners of four schools each of both the grades have scored more than average in their respective grades.

The inter school variation in terms of average scoring as well as the upward mobility in scoring from Grade IV to V in both the subjects have been considered the basis on which the schools are categorised in three groups viz. poor, average and good. The scoring of the terminal

Table 8
Classification of schools According to Average Scoring of Learners

Sr.No.	Subject	Average Scoring	Classification	Distribution of Schools
1.	Hindi	Less than 24	Poor	Silpidi, Boyraha, Chakrar.
		25-49	Average	Tantar, Nimtola, Kandatola, Chada, Udhor, Tarach, Thadpathra, Pandaripani
		50 & above	Good	-
2.	Mathematics	Less than 20	Poor	Boyraha, Silpidi, Thadpathra, Udhor, Chakrar, Kandatola
		20-25	Average	Chada, Nimtola, Tantar, Tarach, Pandaripani
		45 & above	Good	-

Source : Based on Table 7.

year i.e. grade V is expected to be higher than the scoring of grade IV because grade V learners spend one more year to strengthen their learning. Therefore grade V scoring is considered as a point of comparison between grade IV and V scores. A separate class intervals have been used to classify the scoring of Mathematics by considering the fact that Mathematics is slightly tough to the majority of learners (Table 8).

Accordingly, the entire primary schools fall under either poor or average category and non has been considered to

be categorised as good. Some definite pattern of scoring has come out of the data presented in Table 7 and 8. The poor scoring in Mathematics by the learners of both the grades indicates that for them Mathematics is little tough. Only three schools were categorised as poor in Hindi subject. While in Mathematics this number has increased to 6. In majority of cases the score of grade IV is higher in both the subjects. Considering, all these aspects, Pandaripani and Tarach schools can be considered as best among the worst. In case of Pandaripani the grade V learners of both the subjects have scored with big

margin. While if grade IV learners alone of these schools are considered they can be categorised as the 'good'. However, grade V learners have failed to maintain scoring in similar fashion.

CONCLUSION

The foregoing analysis of the various aspects of primary schooling in Baiga Chak shows a somewhat 'whispering' syndrome in each segment of education system i.e. input, process and output. The features of existing education system are enough to understand the similar type of schooling also in many other tribal dominated areas of Madhya Pradesh. And this is what I found in many parts of Jhabua in a similar study (Kailash, 1993). The schools without physical as well as the teaching facilities, single teacher school in the role of all in one, low enrolment and high drop out rates, lack of orientation and aspiration among the learners and their parents, teachers without sufficient training and proper guidance etc. all have combine impact on the low level of achievement among learners. Generally, it found that the education system especially primary schools functions within inter relationship of four agencies viz. teachers, learners, community leaders and the administrators besides the pivotal role of school in the centre. However, in case of Baiga Chak all these agencies lack the proper network and coordination to interact with each other.

Perhaps the triarchy of DTD, DE and FD which exists in Baiga Chak is mainly responsible for the present state of poor existence of these agencies. Baiga Chak is a part of 'Reserve Forest' and because of it the Forest Department supposed to be the 'Don' in this remote tribal region. Practically each and every piece of land including house and other buildings is owned by the Forest Department. The school building can not be built without the prior permission of this department. The feedback received from the local people reveals that in the name of forest conservation Forest Department creates tremendous problem for any new construction even for schools in spite of the fact that the sufficient building fund is available with Department of Tribal Development which looks after the establishment and maintenance of primary schools. Thus DTD finds itself helpless in constructing the school building as FD is not giving permission to do so. As a third organ, the Education Department is involved in the academic monitoring, and supervision and other external matters including the examination, evaluation and the declaration of the results through District Education Officer (DEO) at District and Assistant District Education inspectors of Schools (AIDS) at local level. The very poor performance of schools of Baiga Chak indicates that all the three departments lack the will power and right

approach to coordinate their work in constructive direction.

The need therefore is to remove these constraints by taking major initiative to establish a mechanism which can channelize the key decision makers to revitalize the basic education among tribal communities. Only the well equipped schools can provide a better class room teaching. The learners will achieve

certainly the better output if they find a better deal. The simultaneous efforts are also required to improve the economic and professional conditions of teachers in such a remote region in which they find themselves isolated, stagnated and cut off from the rest of the world. If the teachers are happy and satisfied with their present job they can do justice with learners by providing them a better teaching learning environment.

REFERENCES

- Kailash. 1993 a : Tribal Education and Occupation : Dynamics of Impact and Change, Manak Publications (P) Ltd., New Delhi
- Kailash, 1993 b : "Technological Transfer in Tribal Area and Rural Development : A Case of Baiga Chak" Journal of Rural Development, Vol. 12, No.3, March, pp. 183-190
- Kailash, 1995 : "The Sorcerers of Maikal", The Observer of Business and Politics, May 29, Bombay.
- Kailash, 1997 : "Primitive Baigas, Public Policy and the Development in Baiga Chak", Tribal Research Bulletin, Vol.19, No.1, March No. 31-46

National Institute of Educational Planning and Administration (NIEPA) 1991, "The Quality of Basic Education Services in India: A Case Study of Primary Schooling in Madhya Pradesh". NIEPA, New Delhi.

Govt. of India, 1986, National Policy on Education (NPE), Ministry of Human Resource Development (Department of Education) New Delhi, p.4.

TRIBAL DEVELOPMENT PROGRAMMES

* Dr.K. AILAI AH

INTRODUCTIONS

India is a welfare state, committed to the welfare and development of its people in general and of vulnerable sections in particulars. The preamble to the Constitution lays down the nation's commitment to secure for all its citizens, justice, liberty, equality and fraternity. Article 46 of the Constitution lays down that the State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and in particular, of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation. The Directive Principles of State Policy envisage a very effective role for the State in the welfare of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other disadvantaged and marginalised groups of society. The State has always been conscious of the desired nexus between economic growth and socio-economic justice to the weaker sections of the society, and during the entire planning era, an attempt has been made that while the economy develops and grows as fast at the same time special efforts are made for the uplift of the weaker sections of society

to enable them to march forward educationally and economically. As a matter of strategy the Government of India has resorted to planned development for minimising inequality in income, status and opportunities for its people.

The Statutory list of Scheduled Tribes and Scheduled Castes are notified in pursuance of Articles 341 and 342 of the constitution. The list of Scheduled Tribes was notified for the first time under the constitution order 1950. This list of Scheduled Tribes has been modified or amended or supplemented from time to time. On the recognition of the states, the Scheduled Tribes List (Modification) Order came into force from 29th October, 1956. Thereafter, a few orders specifying Scheduled Tribes in respect of a few individual states also came into force.

The Tribal population of the country, suffering from economic and social backwardness, is greatly handicapped in getting benefits from development programmes in the usual course. They are the poorest of the poor. The ethos of tribal life depends on the forests as their homes. In spite of strategies and constitutional safeguards, integrating

*Lecturer, Department of Sociology, University P.G.College, NIRMAL-504 106.

the tribals into the mainstream has become a tough task. The tribes have been classified into various categories. Most tribals have more than one occupation, except the food-gathering communities. But, because of acute poverty among them, they become victims of exploitation by powerful classes like money-lenders, traders, landlords, labour contractors and officials.

About 55 percent of the Scheduled Tribes population is concentrated in the East and Central Tribal belt including West Bengal, Bihar, Madhya Pradesh, Orissa and part of Andhra Pradesh; about 28 percent is in the Western tribal belt consisting of Gujarat, Maharashtra, Rajasthan, Dadra and Nagar Haveli, and Goa Daman and Div. Only about 6 percent is spread over the South-part of Andhra Pradesh, Karnataka, Kerala and Tamilnadu. About 10 percent is in North-East India, 0.83 percent in Andaman and Nicobar island and Lakshadweep and minicoy islands. The tribal areas, rich in forest and mineral resources, constitute 20 percent of the country's total geographical area.

SCHEDULED TRIBES OF DEVELOPMENT

The Scheduled Tribes population according to the 1991 Census is 6.78 crores forming about 8.01% of the country's total population. They present

varied picture of race, language and culture. Economically, the Scheduled Tribes from the lowest strata of the society living below the poverty line. There is a wide gap between the literacy percentage of the Scheduled Tribes (29.60%) and that of the general population (52.11%). The Constitution envisages a crucial role for the State to promote socio-economic development of the Scheduled Tribes and to prevent their exploitation by other groups of society. An integrated approach is being followed to focus the attention of planners on the special needs of tribal society and tribal areas. This is being done through the Tribal Sub Plan (TSP). The Tribal Sub Plan is implemented in 20 states UTs through 194 Integrated Tribal Development Projects (ITDPs), 252 Modified Area Development Approach (MADA) Pockets and 78 clusters of Tribal concentration and through micro projects for 75 Primitive Tribal Groups (PTGs) where the tribals inhabit well defined areas and constitute a sizeable population. The Government of India has decided to set up a Commission under Article 339 (1) of the Constitution to review the tribal development strategies followed so far and to recommend appropriate alternatives. The State Governments and UT Administration have been asked to ensure that the percentage of flow of funds to Tribal Sub Plan is atleast equal to the

percentage of Scheduled Tribe population in the State/UT concerned.

Special Central Assistance (SCA) is provided to State Government/UT Administrations to fill in the gaps in financial outlays of the State Tribal Sub Plans, to supplement their efforts for Tribal Development. It is basically meant for family oriented income generating schemes in sectors of agriculture, horticulture, minor irrigation, soil conservation, animal husbandry, forestry, cooperatives, fisheries, village and small industries, minimum needs programme, etc.

Funds are also provided to the States under Article 275 (1) of the Constitution to meet the cost of such schemes as may be undertaken by the state for promoting the welfare of Scheduled Tribes and for raising the level of administration of Scheduled areas.

Under Point 11 (b) of the 20 Point Programme, Scheduled Tribes families living below the poverty line are assisted through family oriented income generating programmes in various sectors of development, such as agriculture, rural development, horticulture, animal husbandry, sericulture, etc.

To improve the educational level of the Scheduled Tribes as number of schemes such as Ashram Schools, Hostels Educational Complexes in low literacy pockets for Scheduled Tribe girls,

Vocational Training Programmes in tribal areas for skill development of the unemployed tribal youth for enhancing employment opportunities are implemented. Voluntary organisation working for the welfare of the Scheduled Tribes are given grant-in-aid by the Government of India for running various projects such as Balwadis, Creaches, Mobile Medical Units, Hostels, Ashram schools, Vocational Training Centres, Audio-Visual Units, Labraries for benefit of the tribals.

State Scheduled Tribe Development Cooperative Corporations for Minor Forest Produce Operations are assisted by the Government for setting up of scientific warehousing facilities, establishing processing industries for value addition and supplementing research and development efforts for increasing the quantum of minor forest produce handled them.

The Tribal Cooperative Marketing Development Federation (TRIFED) has been set up for marketing tribals produce, specially minor forest produce and to eliminate private traders with a view to providing remunerative prices to tribals. State Tribal Development Cooperative Corporations are also affiliated to TRIFED so as to ensure linkage in effective marketing of their produce and affording

them remunerative price for their collection of minor forest produce.

The family oriented economic programmes for Scheduled Tribes are concurrently evaluated by officials of TSP States UTs through spot visits to check deficiencies and to notice bottle necks for corrective action. For quantitative assessment of the programmes and for taking suitable remedial action, monitoring arrangements also exist at Central level by the Ministry of Welfare, and at States and Uts by the Tribal Welfare Departments.

CONCLUSION

Scheduled Tribes are part of the

Indian Society. They should be integrated with other sections of the society. The sense of alienation and separation, and various complexity among them should be recorded and they should be treated on par with other communities and brought into the mainstream of national life. The responsibility does not merely lie on the shoulder of Government, but on every citizen. It is this sense of belongingness and brotherly and human attitude that will integrate all sections of society and march forward with greater ability to progress, prosperity, happiness and peace.

REFERENCES

- Chaudhari Buddhadeb : Tribal Development in India Problems and prospects. Inter India Publications, New Delhi, 1982.
- Jagannathpathi, C. : The Tribal Peasantry Dynamics and Development, Inter India Publications, New Delhi, 1983.
- Patnaik, N. : Tribes and Their Development, National Institute of Rural Development, Hyderabad, 1972.
- Vidhyarthi, L.P. : Tribal Development and its Administration Concept Publishing Company, New Delhi, 1981.

ADOPTION OF IMPROVED PRACTICES OF GOAT KEEPING IN BANSWARA DISTRICT (RAJASTHAN)

*S.K.SHAH and ** K.L.DANGI

INTRODUCTION

Livestock development is a highly complex and time consuming process. But with the advancement of science it has now become possible to increase the production potentials of animals.

Goat occupies an important place in the Indian rural economy through its effective contribution to the subsistence of small and marginal land holders and landless poor.

Goat keeping by the tribals of the study area is an integral components of balance and sustainable agriculture. Still, the farmers follow traditional practices in goat management that leads poor output of goat in terms of milk production.

The present study was undertaken with the following objective. To determine the extent of adoption of improved practices of goat keeping by the farmers of study area.

METHODOLOGY

The study was undertaken in the

Ghatol Panchayat Samiti of Banswara district. The Ghatol Panchayat Samiti was purposively selected for current study due to the reason that it consisted highest tribal population. From Ghatol Panchayat Samiti first 5 villages were selected consisting of highest tribal population, with highest number of goat keepers and come in the radius of 15 kms. from Panchayat Samiti head-quarter. From each village a proportionate sample of goat keepers was drawn with the help of random sampling procedure. Thus, the total size of sample constituted having 160 respondents.

FINDINGS

To find out the extent of adoption, the goat keepers were grouped into three strata viz. (i) low adoption group, (ii) medium adoption group and (iii) high adoption group.

The stratification based on the calculated mean and S.D. of the adoption across obtained by the respondents is presented in Table-1.

* P.G.Scholar, Deptt. of Extension Education, RCA, Udaipur.

** Asstt.Professor, Directorate of Extension Education, RAU, Bikaner- Campus-Udaipur.

Table No.1

Distribution of goat keepers on the basis of their extent of adoption

Adoption level	Frequencies	Percentage
Low (below 9.65)	12	7.50
Medium (9.65 to 12.45)	126	78.75
High (above 12.45)	22	13.75
Total	160	100.00

Table-1 depicts that 126 (78.75%) respondents were in the medium adoption group while 22 (13.75%) and 12 (7.5%) were in the high and low adoption group, respectively.

These findings are in accordance with the results of Sohi and Kherda (1980),

who reported that 21.67 percent were low adopters, 53.3 percent were medium adopters and 25.8 percent were high adopters.

Further, the individual practice wise level of adoption of farmers was determined and has been presented in Table-2.

Table No.2

Extent of adoption of goat keepers about improved goat keeping practices.

Sr.No. Improved practices	Goat keepers
1. Breeding	22.50
2. Feeding	12.25
3. Management	17.83
a. Housing	26.66
b. Milking	12.75
c. Health Care and Hygiene	12.31
Overall	18.30

Table-2 depicts the maximum adoption of respondents about the

housing practices followed by breeding, management, milking and health care and

hygiene. The adoption in the area of feeding was found to be minimum. Not a single farmer was practicing weaning of calf soon after calving while

only single respondent followed the full hand method of milking.

Comparison of adoption between respondents about improved practices of goat keeping.

H0 - There may be no significant difference between respondents about their adoption.

H1 - There may be significant difference between respondents about their adoption.

Table No. 3
Variation between respondents about their adoption

Sr. No.	Sources of variation	D.F.	G.S.	M.S.S.	F.
1.	Between selected villages	4	21.58	5.39	
	Error	155	298.12	1.86	2.89*
2.	Between age group	2	13.9	6.95	
	Error	157	296.8	1.89	3.67*
3.	Between Education Standards	3	5.9	1.96	
	Error	156	304.8	1.95	1.05 N.S.
4.	Between land holdings	3	1.0	0.33	
	Error	156	309.71	1.98	0.16 N.S.
5.	Between Herd Size	2	1.7	0.85	
	Error	157	309.0	1.96	0.43 N.S.
6.	Between type of family	1	0.3	0.3	
	Error	158	310.4	1.96	0.15 N.S.
7.	Between size of family	1	0.2	0.2	
	Error	158	310.5	1.96	0.10 N.S.

N.S. : Non Significant at 5% level * Significant at 5% level

Table-3 reveals that there was significant difference between respondents of selected villages and different age groups about their adoption. Statistically "F" value was greater than its table value at 5 percent level of significance. The table

also reveals that there was no significant difference between respondents of different education standards, different land holdings, various herd size, type of family and size of family about their adoption of improved practices.

CONCLUSION

It is concluded that nearly three-fourth respondents were in medium adoption group and the overall extent of adoption of improved goat keeping practices was found to be 18.3 percent. It reflects that the adoption of farmers about improved goat keeping practice was not satisfactory. Therefore, it is recommended that the tribals are in need of more and more adoption of improved practice like breeding, feeding etc. in order to increase

the milk and meat production. This can be achieved by effective transmission of know-how by the extension workers and time bound strict follow up action by the agents.

REFERENCE

Sohi, J.S. and Kherde, R.L. 1980 "A study of dairy adoption behaviour of small and marginal farmers in Punjab" Indian J.Extn.Edu. 16 (1 & 2)

डोंगऱ्या देवाची उपासना पध्दती ('रानखळी' आणि 'धानी')

*सुधीर राजाराम देवरे

“ डोंगऱ्या देव : 'रानखळी' आणि 'धानी' ”

प्रस्तावना-

मार्गशीर्ष पौर्णिमा हा डोंगऱ्या देव उपासना सांगतेचा दिवस हा उत्तर कोकणातील उत्सव होय. बागलाण तालुक्यातील काही पश्चिम भाग आणि त्यानंतरचा कळवणसह संपूर्ण पश्चिम भाग महाराष्ट्रातील उत्तर कोकण भागात मोडतो. कळवण अभोणामार्गे अवध्या दोन तासात दळवटला पोहचता येते. दळवटपासून दोन कि.मी.अंतरावर दक्षिणेला दोन्ही बाजूंनी डोंगराच्या कुशीत बसलेले कोसुर्डे, हे गांव. कौलारु छपरांची मातीची घरे, सतरा-अठरशे लोकवस्तीचे गांव. संपूर्ण गांव एकजात कोकणी. आम्हाला 'रानखळी' आणि 'धानी' बाबत ची माहिती पाहिजे होती. आम्ही तेथे पोहोचण्याच्या आदल्यादिवशीच गावतल्या खळीत घुमरे रात्रभर नाचले गायले होते. अनेक लोकांच्या अंगात आले होते, असे समजले. आम्ही भिल्ल लोकांची ही उपासना अनेकदा पाहिलेली होती. मला जाणून घ्याचे होते, गड घ्यायला जातात त्या 'रानखळी' विषयी.

माझ्या येण्याचे कारण समजावून सांगितल्यावर त्यांनी पुढे जायला परवानगी दिली. गडाकडे धुमान्यांच्या आधी कोणाला जात येत नाही, असे समजले. परंतू मुख्य भगताची परवानगी घेऊन गावाच्या पश्चिम दिशेला हळू हळू आम्ही निघालो. आधी पायवाट नंतर उतार, ओहळ- चढ नांगरट

जमीन, चढ खडक, दगडातून वाट काढत रानकाट्यातून-कुसळ्यातून पाय सटकणाऱ्या निसरड्या मातीतून आम्ही हळू हळू जवळ जवळ दोन कि.मी.चालत गेलो तो डोंगराचा पायथा आला. सप्तश्रृंगीचा गड वगळता मी पंधरा वर्षांपासून डोंगर चढलो नव्हतो. गांवाकडे लहानपणी खेळत खेळत चढलेले डोंगर यावेळी आठवू लागलो. टप्प्या टप्प्यावर बसत बसत शेवटी अर्ध्या डोंगरावरची सपाटी गाठली. कपडे मातीने भरले होते. कपड्यामधून कुसळ घुसून अंगाला टोचत होते. ते काढले व कपडे झटकले.

ज्या ठिकाणी रानखळी स्थापन होणार होती तिथे आम्ही बसलो. या सपाटीपासून पश्चिमेला पुन्हा उंच डोंगर होता आम्ही त्या डोंगरावर जी कपार दिसत होती ते 'डोंगऱ्या देवाचे स्थान'. धुमऱ्यांचे भगत तिथे जावून पूजा करणार होते. या संपूर्ण दक्षिणोत्तर पसरलेल्या डोंगराचे नांव ' निहळ'. सह्याद्रीच्या रांगापैकीच हे डोंगर आहेत. या निहळ डोंगरावर डोंगऱ्या देवाची चार ठिकाणे होती. १. गायदांड २. रायकंकर ३. धवळाखडक ४. चापटी दगड. पैकी आम्ही 'गायदांड' गडावर आलेलो होता. प्रत्येक वेळा हे घुमरे गड बदलतात. कोसुर्डे गावाचे गावकरी दर पाच वर्षांनी ही पूजा बांधतात. दरवर्षी नव्हे.

*टेलिफोन कॉलनी, पी.डी.पी.नगरच्या पूर्वेस, सटाणा, जि.नाशिक सटाणा-४२३ ३०१

(गड बदलला की, रानखळीची जागा बदलते. मात्र 'धानी' ची जादा नदीकाठावर कायमस्वरूपी एकच असते. मात्र ज्या त्या गडाची रानसाखळीची जागाही निश्चित असते.

गड म्हणजे डोंगरावरची 'कपार' या कपारीला 'गौळ' असेही म्हणतात. घुमरे पौर्णिमेच्या आदल्या सायंकाळी गड घ्यायला जातात. तेव्हापासून तर पौर्णिमेच्या सायंकाळपर्यंत 'गौळ' म्हणजे कपारीची रुंदी आणि उंची वाढलेली असते. असे या उपासकांचे मत आहे.

कोसुर्डे या गावाच्या उत्तरेला गांवाला लागूनच पाडशा डोंगर आहे. या डोंगरावर रांजण्या गड आहे. येथेही पूर्वी पूजा बांधली जात होती. पण या वर्षी निव्वळ डोंगरावर पूजा करायचे गांवकऱ्यांनी ठरविले होते. दळवट पलिकडच्या डोंगरावर सिंगार गड असल्याचे देशमुखांनी दाखविले. अशी माहिती घेत होतो, तोपर्यंत गांवाकडून घुमरे डोंगरावर चढून आले. नेहमीच्या आरोळ्या आणि पावरीच्या आवाजाने आम्हाला घुमऱ्यांनी जाणीव करून दिली. घुमरे सपाटीवर आले. रानखळीच्या जागेच्या थोड्या अंतरावर येताना थांबून त्यांनी पूजा केली याला 'चौक पूजा' असे म्हणतात. 'चौक पूजा' म्हणजे रानखळीत प्रवेश करण्यापूर्वीची पूजा. पूजा आटोपून घुमरे रानखळीत आले. गांवखळीतले थोम उपटून घुमऱ्यांनी बरोबर आणले होते. (हा थोम झेंडूची झाड, फुलं, तुळशीचा असतो.) थोम रानखळीच्या मध्यभागी ठेवला होता. चिमटा, पावरी वगैरे वाद्य ठेवली. प्रत्येक उपासकाने गोल रिंगणासारखे

आपआपले सामान थोमभोवती ठेवले. (गोधड्या, घोंगड्या, रात्री जेवण, करण्यासाठी भाकरीच्या पिशव्या इ.सामान) सर्व घुमरे रानखळीची जागा हाताने साफ करायला लागले. दगडी, काटे, गवत हाताने उचलून-उपटून बाजूला फेकायला लागले. गावाकडून आणलेल्या रिकाम्या कळशी डोंगरातल्या झऱ्यातून काहीनी पाण्याने भरून आणल्या आणि बाकी सगळे लोक धुनीसाठी लाकडे गोळा करून आणू लागले. मोठमोठाल्या ठोकळांपासून काड्या-मुडयापर्यंत लाकडे येऊन पडू लागली. प्रत्येकाची स्वतंत्र लाकडे जमू लागली. दोन-दोन, चार-चार जण मिळून लोकांचे स्वतंत्र गंज होऊ लागले. एवढी लाकडे डोंगरावर सापडतात, याचेही मला आश्चर्य वाटले. आतापर्यंत बरेच अंधारून आले होते. मुख्य भगत आणि त्यांच्याबरोबर दोन आचरक वर गडावर पूजा बांधण्यासाठी निघाली. त्यांच्याबरोबर पावरकर पावरी वाजवित निघाला. पौर्णिमेच्या आदल्या रात्रीचा चंद्र म्हणून तो ही आभाळात चमकू लागला होता. थंडी खूप होती. वाराही होता. मित्राच्या भावाने आणलेली घोंगडी मी पांघरून घेतली. सभोवार गोल शेकोट्या धुन्या पेटल्या. आणि आम्हीही धुनीभोवती बसलो. एका उपासकाला मित्राने जवळ बोलावून घेतले. त्याला मी प्रश्न विचारू लागलो तर तो सर्वसाधारण माहिती सांगू लागला जी आधीच माहित होती. इतक्यात गडावर दिवा लावलेला दिसला आणि भगताने वरून आरोळी ठोकली. त्या आरोळीला प्रतिसाद म्हणून शेकोट्यांभोवती बसलेले सर्व घुमरे रानखळीत हात उंचावत पुढेपर्यंत धावून गेले आणि आरोळ्या मारू

लागले. दुसऱ्या पावरकरने पावरी घेतली आणि ती वाजवू लागला. घुमरे नाचू लागले. घुमरे पायाचा ठेका धरत टाळ्या वाजवत गोल गोल फिरून नाचू लागले.

१. डोंगऱ्या देव
तुनी पालखी वनी रे
पालखी वनी...
२. मोठाल्या पायऱ्या
कमानी दरवाजा
गायदांड गडावर
तुझी बांधली पूजा
३. भरल्या भरल्या नारळी गोणी हो
लोटल्या लोटल्या देवाच्या दारी हो
भरल्या भरल्या सुपारी गोणी हो
लोटल्या लोटल्या देवाच्या दारी हो
भरल्या भरल्या खारकाच्या गोणी हो
लोटल्या लोटल्या देवाच्या दारी हो
चार पाच उपासकांच्या अंगात आलेले होते.

त्यांचे सर्वांग धरधरत होते. मधूनच ते मोठमोठ्याने ओरडत. अधूनमधून ते बाकीच्या घुमऱ्यांबरोबर रिंगणाभोवती चालत. मध्येच धांबून घुमऱ्यांचा फेर नाचाच्या विरुद्ध दिशेने चालत. त्यांच्या अंगातले 'वारे' कमी जास्त प्रमाणात होत होते. डोंगरावरचा दिवा शांतपणे जळत होता. दिवा सपाटीवरून स्पष्टपणे दिसत होता. जवळ बसलेल्या एका आचरकाला विचारले

'हा दिवा कशाचा असतो?'

'गव्हाच्या पिठाचा. अर्धा किलो पिठाचा असतो.'

'दिव्यात तेल टाकतात का तूप?'

'गोडतेल'

'दिवा रात्रभर जळलाच पाहिजे का?'

'तसं काही नाही. तेल असतं तोपर्यंत जळतो.'

'डोंगऱ्या देव तुम्ही स्वतः कधी पाहिला का कधी?'

'देव नसतो. (मूर्ती नसते.) कपार असते.'

'कपार तुम्ही पाहिली आहे का?'

'हो.'

'केवढी असते?'

'प्रत्येक गडाची वेगवेगळी उंची असते.' (त्याला रुंदी म्हणायचे होते.)

'गौळ म्हणजे काय?'

'कपार'

'गायदांड गडाची कपार केवढी आहे?'

'एवढी.' त्याने हाताचा आकार केला.

'आज तिची रुंदी वाढते असे म्हणतात, हे खरे आहे काय?'

'हो. दुपटीने वाढते उंची.'

'माणूस जावू शकतो आत?'

'हो. सरपटत जावू शकतो.'

'दररोज जावू शकतो?'

'नाही. नंतर लहान होते उंची'

'तुम्ही गेला आहात का आत?'

'हो.'

'दररोज जावू शकतो. ?'

'नाही. नंतर लहान होते उंची'

'तुम्ही गेला आहात का आंत ?'

'नाही, मी गेलो नाही. पण जाऊन आलेले लोक सांगतात.'

'डोंगऱ्या देवाचे किती गड आहेत ?'

'खूप.'

'तीनशे साठ ऐकले होते.'

'ते महत्वाचे असतील फक्त. छोट छोटे खूप गड आहेत. या डोंगरावरच एकूण चार गड आहेत.'

एवढ्यात गडावर गेलेले लोक खाली आले. रानखळीत सर्व एकत्र झाले. थोडावेळ सर्व घुमरे नाचले. नंतर जेवणासाठी थांबले.

रानखळीत घुमरे फक्त 'भुज्या' खातात. आम्हालाही त्यांच्याबरोबर फक्त 'भुज्या' च खाव्या लागल्या. 'भुज्या' म्हणजे भाजलेल्या उडीदाचे पीठ. पिठात ज्याला जितके वाटेल तितके तिखट कालावायचे. त्यात पाणी टाकायचे. आणि ते बोटाने कालवून घ्यायचे. ह्या मिश्रणाला 'भुज्या' असे म्हणतात. हा भुज्या नागलीच्या भाकरीबरोबर खायचा. चव लागत नव्हती पण डोंगर चढून चालून चालून थकल्याने भूक लागली होती थोडासा 'भुज्या' पोटात ढकलावाच लागला. एकाच ताटलीत भुज्या आणि डाव्या हातात नागलीची भाकर घेऊन ज्याच्या

त्याच्या शेकोटीजवळ बसूनच घुमऱ्यांचे जेवण आटोपले

'गौळ' ला जावून आलेल्या एका आचरकाला मी जवळ बोलावून घेतले. 'तुम्ही गडावर गेले होते ?'

'हो.'

'तिथे काय केले ?'

'पूजा केली. दिवा लावला.'

'पूजा केली म्हणजे काय केले?'

'मंत्र म्हटले, दिवा लावला आणि घांगळी वाजवून खाली आवाज दिला'

'कोणते मंत्र म्हटले ?'

'मंत्र नाही सांगत आम्ही कोणाला.'

'कोण सांगेल ?' मी त्यांना विचारले.

'कोणीच सांगणार नाही. आम्ही कोणालाच सांगत नाही.'

'कपार मोठी झालेली होती का ?'

'हो.'

'केवढी?'

'एवढी.' (हाताने दाखवत)

'काल केवढी होती ?'

'एवढीच होती.' (हाताने छोटी दाखवत)

'काल केव्हा पाहिली होती तुम्ही?'

'काल नाही, पंधरा दिवसापूर्वी पाहिली होती.'

'पंधरा दिवसापूर्वी कशासाठी आले होते इकडे?'

'गायी चारण्यासाठी.'

'तुम्ही कपारीत गेला होतात काय?'

'नाही.'

'कोण गेलं होत आंत?'

'कोणीच नाही.'

'का?'

'असं केव्हाही नाही जाता येत मध्ये. डोंगऱ्या देवने बोलवलं पाहिजे. अंगात आलं की मध्ये जाऊन येतात भक्त.'

'यापूर्वी मध्ये जाऊन आलेलं कोणी आहे का इथे?'

'आत्ता नाही कोणी. एक म्हातारा होता. तो वारला.'

'मध्ये काय असतं?'

'थोडसं पाणी असतं.'

'देवाची मूर्ती असते का आत?'

'नाही.'

'कपारीबाहेर असते का मग मूर्ती?'

'नाही.'

'कसली पूजा करतात मग गडावर?'

'कपारीची.'

'आणि दिवा कोठे ठेवतात?'

'कपारीच्या तोंडाजवळ.'

बरेचसे उपासक शेकोटीजवळ शेकता शेकता शेकोटीजवळच पोटात पाय घेऊन आडवे झाले होते. काही जागे. काही झोपी गेलेले. काहींनी 'थाळी' वर कथा सांगायला सुरवात केली होती. 'थाळी लावणे' ही एक आदिवासी लोककला आहे. 'थाळी' वर लोककथा सांगितली जाते. 'कथा' आणि 'गाणे' यातला मध्यम मार्ग म्हणजे थाळीवरची कथा. थाळी ऐकणे हा एक नवाच अनुभव असतो. सर्व प्रकारच्या आदिवासीमध्ये थाळी लावणे प्रचलित आहे. ही कथा रात्रभर चालते. मात्र ही सलग एकच कथा नसते. वेगवेगळ्या कथांनी थाळी रात्रभर गायली जाते. 'थाळी' वाद्यांसाठी काशाची थाळी असावी लागते. खुरासनीची काठी घासून गुळगुळीत केलेली असते. आणि या काठीला मेण चोपडून ही पुन्हा अतिशय गुळगुळीत केली जाते. मग काशाची थाळी मांडीवर घेऊन थाळीच्या मध्यभागी खुरासनीच्या गुळगुळीत काठीचे एक टोक मेणाने उभे चिकटविले जाते. आणि काठीच्या वरील टोकाला बोटानी धरून खालच्या टोकापर्यंत बोट घासत हळूच ओढत आणले की जो आवाज होतो त्या आवाजाच्या पार्श्वसंगीतात सांगितलेली लयबध्द कथा म्हणजे थाळीवरच्या कथा. एक हात घासत घासत खाली आला की दुसरा हात वरून खालील येतो. पुन्हा पहिला हात वर. अशा पध्दतीने थाळीचा सूर सारखा वाजत राहतो. मध्ये खंड पडत नाही. लहानपणी विरगांवच्या भिलाटीत थाळी लागली की संपूर्ण गांवात आवाज ऐकू येत असे. थाळी ही काय असते हे पाहण्यासाठी कुत्र्यांची तमा न बाळगता रात्री

भिलाटीत जावून पाहून आलो होतो. थाळी मांडीवर ठेवूनच वाजवावी लागते. जमिनीवर ठेवली तर थाळी कंपन पावत नसल्यामुळे आवाज घुमत नाही. थाळीवर डोंगऱ्या देवाची कऱ्हरा मातेची-वेताळची-म्हशाची (म्हसोबाची) भुतांची अशा गुंतागुंतीच्या कथा सुरु होत्या. झील ओढणारा झील ओढत होता. कथा रंगत होती. जवळ जवळ संपूर्ण आचरक झोपून गेले होते. कथेच्या एखाद्या उग्र टोकाला मधूनच एखादा आचरक झोपेत आरोळी टोकत होता. कथा सुरु होती. धुऱ्या पेटल्या होत्या. आभाळात पूर्ण चंद्र होता. वारा वाहात होता. थंडी मी म्हणत होती. अंग थडथडत होते. धुनी शेजारी बसलो होता तरी पाठ-कंबर थंडीने काकडत होती. कंबर ठणकत होती. डोंगर चढून आल्याचा थकवा होता. खाली उंच सखल खडकाळ जमिनीवर घोंगड टाकून झोपून पाहिले तरी झोप येत नव्हती. थंडी, अंगाखाली रुतणाऱ्या खड्या, टोचणारी कुसळं, पांघरायला अपूर्ण पांघरुण अशा स्थितीत नागरी सवयीच्या माणसाला झोप येणे कसे शक्य होते ? दूर ईशान्य दिशेला दळवटच्या आचरकांनी 'सिंगार' गडावर लावलेला दिवाही आल्हाद दिसत होता. डोंगराखाली उत्तरेला अवघ्या दोन कि.मी.अंतरावर दळवट गांवात वीजेच्या ट्यूबज दिसत होत्या. गाव उजळून निघाला होता. पलिकडे डांबरी रस्त्यावरून जाणाऱ्या वाहनांचे हेडलाईटस दिसत होते. आठ दिवसापूर्वीच महाराष्ट्राचे उपमुख्यमंत्री दळवटला हेलिकॉप्टरने येऊन गेले होते. भरपूर आश्वासन देऊन गेले होते. दुपारी कासुड्याला येताना हेलिकॉप्टर उतरविण्यासाठी चुऱ्याने आखण्यात

आलेले पटांगण आम्ही पाहिले होते. हे सर्व ज्या डोंगरावर ही उपासना पध्दत अनुभवत होती. त्यापासून केवळ दोन कि.मी.अंतरावर एवढ्या प्रगत दळणवळण काळात एकविसाव्या शतकांच्या उंबरठ्यावर फक्त दोन कि.मी.अंतरावर इ.स.च्या १० शतकात शोभाव्या अशा आदिम पध्दतीने हे आदिवासी आपली उपासना जोपासत होते. चंद्राच्या उघड्या उजेडात, शेकोटीच्या प्रकाशात आणि निसर्गाने दिलेल्या उघड्या नागड्या खडकाळ जागेवर हे आजचे आदिवासी आदिम पध्दतीने नाचत होते. गात होते... अंगात येत होते. सूड मारून घेत होते. (काकडा) आणि थंडीने कुडकुडत शेकोट्याभोवती मुटकुळे करून सहज झोपी गेले होते. रात्रभर रानखळीवर उजेडासाठी साध्या वीजेच्या बल्बची ची व्यवस्था करणेही येथे शक्य झाले नव्हते.

थाळी सुरु होती. सर्व आचरक अर्ध जागृत अवस्थेत झोपले होते. काही शेकोट्यांजवळ विड्या ओढत होते. मी जागा असूनही झोपेच्या गुंगीत होतो. शेकोट्या पेटत होत्या. थाळीवर भुतांची कथा रंगत होती. भुतांना साद घातली जात होती. जिलब्या भूत, हिवळ्या भूत, काट्या भूत... आणि एवढ्यात झोपेतच एकाने आरोळी मारली. गोधडीसह तो थडथडू लागला. उठून रानवळीत आला. आणि मोठमोठ्याने आरोळ्या मारून घुमू लागलो. थाळी सुरु होती. आचरक घुमत होता. फेऱ्या मारत होता. उड्या मारत होता. हात उंचावून मोठमोठ्याने आरोळ्या मारत होता. थाळी अजून सुरुच होती. आचरकाच्या अंगातले भूत जात नव्हते. दुसरा

घुमन्या पुढे आला व त्याने सूड हातात घेतला. 'कोण आहेस तू बोल' म्हणत काकडा त्याच्या अंगावर फटकन मारला आणि झोपलेल्या चार पाच आचरकांनी एकदमच आरोळी ठोकली. पांघरलेल्या गोधड्या थडथडत ते उठून बसले. अडून अंगविक्षेप करत रानवळीत शिरले आणि पाहिल्या आचरकासारखे नाचू लागले. आणखी काही आचरक तसेच घुमत घुमत रानवळीत आले. एकाच वेळी सात-आठ आचरकांच्या अंगात भुते आली होती. एकाने मग पावरकरला उठविले आणि पावरी वाजयला सांगितले. पावरी वाजू लागली. तशी भुते- म्हणजे अंगात आलेली माणसे नाचू लागली. थाळी सुरुच होती. घड्याळ्यात २ वाजले होते. रात्र सरकत होती. तशी थंडीही वाढत होती. शेकोटी पुन्हा नीट पेटविली. येताना बरोबर टेपरेकॉर्डर आणि कॅमेरा अणायला हवा होता असे वाटू लागले. घुमरे फेर धरून सारखे नाचतच होते.

पहाटे दहा-बारा घुमरे पुन्हा गडावर गेले. गडावर आदल्या दिवसासारखी पुन्हा पूजा करून दिवा लावून रानवळीतून ते 'धानी' वर येणार होते. तोपर्यंत डोंगर उतरून गांवातून आंघोळ वगैरे करून आम्ही धानीवर जायचे ठरवले. मी आणि मित्र आम्ही दोघंच डोंगर उतरलो. थंडी आणि चढ-उताराचा निसटणारा रस्ता यामुळे परतीच्या प्रवासातही त्रास झालाच.

आंघोळ चहा, पाणी उरकून आम्ही गांव आणि गड यांच्यामध्ये असलेल्या बंधान्यावर 'धानी' च्या जागी पोहोचलो. 'धानी' म्हणजे गावाच्या

शिवारातील सर्व देव-भुतांची ध्यान करण्याची जागा असे म्हणता येईल. 'धानी' त प्रत्यक्ष देव असतो. म्हणजे- देवाची दगडाची ओबड-धोबड मूर्ती असते. म्हसोबासारखा शेंदूर लावलेला दगड त्याला आंघोळ घालून नव्याने शेंदूर लावला जातो. ह्या देवाला आणि त्या जागेला 'धानी' असेच म्हणतात. ह्या देवाची तात्पुरती स्थानापत्र नसते. तो कायमस्वरुपी तिथेच असतो. कार्यक्रमाला सुरुवात करण्यापूर्वी सर्व घुमन्यांनी बंधान्यात आंघोळी केलेल्या होत्या.

गांवातून प्रत्येक घरातून नारळ येतो. 'धानी' देवाची पूजा प्रथम भगताने केल्यावर सर्व नारळ देवाला वाहण्यात आले. सर्व गांव धानीवर उपासना पाहायला जमले होते. गांवातल्या सर्व स्त्रियाही 'धानी' वर आल्या होत्या. (रानवळीत मात्र स्त्रिया येत नाहीत. स्त्रीला तेथे घायला मनाई आहे.) गांव मागतानाही स्त्री नसते. 'धानी' वर स्त्रिया आल्या तरी ह्या फक्त लांबून नमस्कार करून उपासना पाहतात.

'धानी' देवाची पूजा झाल्यावर घुमरे फेर धरून नाचू लागले. गाणे जलदगतीच्या उच्चारामुळे नीट ऐकू येत नव्हते. मी लिहून घेत होतो. मी लिहितो ते पाहून बरेच लोक आजूबाजूला गोळा झाले होते. हे गाणे कोणतं आहे. असं विचारलं की, ते सांगत. सांगण्यासाठी जमलेल्यामध्ये चढाओढ लागली होती. एखादा शब्द समजला नाही की मी विचारी. लोक अर्थ सांगत. काहीजण बरेच मोठे उदाहरण देऊन विश्लेषण करीत.

गाणे- १. लक्ष्मण देरा
सुरला दरवणी वारा

बरमा तोडीतो तारा (वरमा-ब्रम्हा)

२. सितानी माहेरनी वाट वाजे
खारकी बन बहु दाट बये
सितानी माहेरनी वाट बये
नारळी बन बहु दाट बये
सितानी माहेरनी वाट बये
सुपारी बन बहु दाट बये
सुटना दखनी वारा बये
बरमा तोडीतो तारा बये
३. नंदामध्ये नंद व देवाचा नंद
रथ चालू व वनामध्ये
कोण रडे व कोण रडे
सिता रडे व वनामध्ये
रथ चाले व रथ चाले
रथ ढळ ढळ चाले
सिता रडे व सिता रडे
सिता खळखळ रडे
४. आला तुझा नेम व झाला तुझा नेम
भर पूरणीमेला भर पूरणीमेला
ऊना तुन्या गापी रे
देव डोंगराला रे देव डोंगराला
ऊना पाव लाव रे ऊना पावलाव
देव डोंगरीला व देव डोंगरीला
ऊना गापी गोठं व ऊना गापी गोठव
पारंबी वड व पारंबी वड
(ऊना-श्रीकृष्ण)
५. काकडीना बाळं व काकडीना बाळ
नवसाला पावं व नवसाला पाव
नवसाला पावं व नवसाला पाव
मनीनही भाव व मनीनही भाव

(हे गांणे मूल न होणाऱ्या स्त्रीसाठी म्हटले जाते. 'मनी नाही भाव. देवा मला पाव' ह्या गाडगे महाराजांचे भजन या गाण्यात गोठवले गेले आहे. ते कसे ? असा प्रश्न येथे उपस्थित होतो. पण लोकगीते असे नागरी गिते केव्हा आपल्यात गोठवतात ते सांगता येत नाही.)

६. कांदड्या भाऊ तुन्या धवळ्या गाई व थे
थे थे तुन्या धवळ्या गाई व थे
धवळ्या गाई तुन्या रानाला जाई व थे
धवळ्या गाई तुन्या खालचे माळी व थे
(कांदड्या-कानड्या)
७. विज चमके व सूर्याव तळाला
ढग निघला व ढग निघला सारळते बाजूला
पाणी बरसे व बरसे शिवाार शेंड्याला
बिवंदी गवसे व गवसे, दुबळ्या फुलंबी
(सारळते- डोंगराचे नांव, निवंदी-बियाणे,
कुलंबी- शेत कसणारा, कुळ)
८. काय वं वाजे काय व वाजे
पावरी वाजे व पावरी वाजे
कशी वाजे व कशी वाजे
चांगली वाजे व चांगली वाजे
कोण व नाचे कोण वं नाचे
बरमा नाचे व बरमा नाचे
काय वं जळे काय वं जळे
दिवा जळे वं दिवा जळे
कशा जळे व कशा जळे
चांगला जळे वं चांगला जळे
९. हातामध्ये काय रे खुल्या हातामध्ये काय रे
खुळखुळीनी काठी रे खुल्या खुळखुळानी काठी रे
कंबरेला काय हे खुल्या कंबरेला काय रे
अंबाडी घाट रे खुल्या अंबाडी घाट रे
डोक्यामध्ये काय रे खुल्या डोक्यामध्ये काय रे

मखमली टोपी हे खुल्या मखमली टोपी रे

(अंबाडी-ताग- कापड)

या सर्व गाण्यामध्ये अहिरणी, कोकणी आणि मराठी या तिन्ही मराठी भाषांचा संयोग झालेला आहे. गाण्याला मोड देण्यासाठी मध्येच खुमन्याला खुट्या " शे ब्दो टो पी शे S " असे म्हणतो. आणि त्यानंतर सर्व घुमरे एकदम "दुवारी शे S " असे म्हणतात. या आरौळीचा धूपदासारखा गाण्यात वापर होतो. पण या धूपदाचा शब्दशः अर्थ लागत नाही.

सर्व घुमरे नाचत होते. अनेकांच्या अंगात येत होते. 'धानी' देवाजवळ दिवा जळत होता. मी गाणे लिहित होतो. तिथेच गांवात माझ्या शेजारी बसलेला एकजण मध्येच आरौळी मारत घुमु लागला. बाकीच्यांनी त्याला 'खेळून ये' सांगितले. (म्हणजे घुमन्यांबरोबर नाचून ये) पण अंगातल्या वान्यातच त्याने 'नाही' म्हटले. तो पुन्हा पूर्ववत बोलू लागला.

'धानी' भोवती अनेक 'बोकडे' झाडाझुडपांना बांधलेले होते. अनेक पाय बांधलेले कोंबडे आजूबाजूला बसलेले लहान मुलं सांभाळीत होते. बाजूला एक मेंढा आणि दोन मेंढ्या बांधलेल्या होत्या.

'धानी' वर शिवारातील सर्व देवांचे - भुतांचे ध्यान गाण्यातून पूजेतून चालले होते. शेवटी 'धानी' वर आलो. आता बळी देण्याचा कार्यक्रम होता. गावकीचे चार पाच बोकड होते. आणि काठी भाऊबंदकीतले स्वतंत्र बोकडे होते. असे दहा-पंधरा बोकड 'धानी' तच कापण्यात आले. ज्या घुमन्यांच्या

अंगात भुते होती. त्या घुमन्यांना रक्ताचा टिळा लावण्यात आला आणि बाकीच्या 'माऊल्यांना' कुंकवाचा गंध लावण्यात येऊन सगळ्या घुमन्यांना 'धापन' देण्यात आले. गांवातले बघे लोक आणि स्त्रिया धानीवरून परत जायला निघाले लागले. एक मेंढा व एक मेंढी 'धानी' पासून जवळच असलेल्या म्हसोबाकडे नेण्यात आले. आसरा आणि म्हसोबासाठी ते मेंढा-मेंढी मरापचे होते. पण हे मेंढामेंढी लोखंडाच्या हत्याराने कापत नाहीत, असे समजले. लाकडी दांडुक्यांनी टिपल्यांनी बदडून या मेंढ्याला मारण्यात येते. या मेंढा-मेंढीच्या जोडीला 'जुगमा' म्हणतात. टिपन्यांनी बदडून मारण्याच्या पध्दती ऐकूनच अंगावर काटा आला. अंग सरसरून आले. हालहाल करून मेंढ्याचा जीव घ्यायचा. मेंढ्याच्या नाकातून आलेल्या रक्ताचा म्हसोबाला टिळा लावायचा तर मेंढीच्या नाकातून आलेल्या रक्ताचा टिळा आसरांना लावायचा. मग ते मेंढामेंढी गावात आणून त्यांचे मटण करायचे, हे ऐकून बेचैन झालो. मेंढा-मेंढीचा 'जुगमा' म्हसोबाच्या स्थानाकडे घुमरे ओढू लागले आणि मागून येणाऱ्या लोकांच्या हातात टिपरे पाहन मित्राला लगेच म्हणालो 'आता आपण निघूया' आम्ही घराकडे निघालो. दांडुक्याने बदडून मेंढा-मेंढीचे प्रत्यक्ष बळी पाहणे शक्य नव्हते. रस्त्याने मित्राला विचारले.

'ती तिसरी मेंढी कशासाठी ?'

'ती मेंढी याच पध्दतीने म्हसणवटीत (स्मशानात) मारतात. काळी मेंढी नाहीतर काळी पाठही (बकरीचे पिल्लू) म्हसणवटीत चालते.'

‘या मेंढ्याचे मटण कोण खात ?’

‘सगळे गांवकरी’

‘म्हणजे आपण जे जेवण करणार आहोत ..?’

‘नाही. आमच्या भाऊबंदकीचा स्वतंत्र बोकड आहे. आपण घरीच जेवण करणार आहोत. गावकीचे सर्व चार पाच बाकडे आणि मेंढे यांचे एकत्र मटण करून त्याचे गांव जेवण होईल. ज्यांचे स्वतंत्र बोकड वा कोंबडे आहेत, तेच फक्त गावकीत जेवायला जाणार नाहीत.’

गावकीत घुमण्यांनी मागितलेल्या नागलीला ‘कमारी’ म्हणतात. मागितलेल्या तांदुळांना ‘निवद’ (नैवेद्य) म्हणतात. आणि मागून गोळा केलेल्या पिठाला ‘कोठारीन’ म्हणतात. घुमरे सायंकाळी ‘कमारीचे पीठ’ आणि ‘कोठारीन’ यांच्या भाकरी करणार होते. ‘निवद’ च्या भात आणि बोकड-मेंढ्याचे मटण खाणार होते. दुपारनंतर सर्व घुमरे, माऊल्या आणि गावकरी दारूच्या नशेत दिसू लागले. जिकडे तिकडे गांवात सैपाकांचा धूर निघत होता.

सटाण्याकडे मोटरसायकलने आम्ही निघालो. रस्त्यात मित्र म्हणाला “ आता आमच्या गांवात इ.स.२००० सालीच डोंगऱ्या देवाचा उत्सव

होणार. हा उत्सव दर पाच वर्षांनी होतो. खर्चिक असल्यामुळे हा उत्सव दरवर्षी परवडत नाही. एकेका बोकडाची किंमत पाच-पाचशे असते. माऊल्यांना कपडे करावे लागतात. पंदाचा उत्सव चौदा हजारापर्यंत गेला. उंबरठ्याला रु.३००/- वर्गणी आली.”

दळवट भागातला परिसर अलिकडे आख्या महाराष्ट्रात गाजत आहे. तो भूकंपाच्या धक्क्यामुळे.. दि.१ डिसेंबर, १९९५ ला दिवसभरात या भागात भूकंपाचे ३१ धक्के बसले होते. मात्र या दीड दिवसात सतत जागूनही भूकंपाचा एकही धक्का बसला नाही. तो बसला असता तर अनुभवात अधिक एकची भर पडली असती. नैसर्गिक भूकंपाचा धक्का बसला नाही तरी या दीड दिवसात ही उपासना पध्दत अनुभवतांना मानसशास्त्रीय असंख्य धक्के बसत होते.

डोंगऱ्या देवाच्या घुमण्यांची ही उग्र उपासना पध्दत आदिम पातळीवर अनुभवून आम्ही रात्री पुन्हा २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावरल्या गोठलेल्या डांबरी काळ्या रस्त्यावरून सटाण्याकडे भरधाव निघालो होतो. दुसऱ्या दिवशी ऑफिसात वेळेवर उपस्थित होता यावे म्हणून...

आदिवासी विकास विभागाने सुरेश आत्रामला असे घडविले

* इंदरशाह मडावी

चंद्रपूर जिल्हयामध्ये प्रामुख्याने गोंड, परधान व कोलाम ह्या जमाती आहेत. अत्यंत गरीब परिस्थिती, मोलमजूरी करून गुजराण करणे, शैक्षणिक मागासलेपणा यामुळे आदिवासी नागरिक अजूनही विकास प्रवाहापासून दूर लोटला गेला असल्यासारखी परिस्थिती निदर्शनास येते.

अत्यंत दुर्लक्षित अशा या जमातींना विकास प्रवाहामध्ये सामावून घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचे (आदिवासी विकास विभागाचे) प्रयत्न सुरु आहेत. आर्थिक, शैक्षणिक सोयी पुरविणे तसेच त्यांच्या संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे मार्फतीने पारंपारिक नृत्यस्पर्धा आयोजित करणे, पालकांचे जाणीव जागृती शिबिर भरविणे तसेच आदिवासी युवकांचे शिबिर भरवून आदिवासींना त्यांच्या हक्काची जाणीव निर्माण करून देणे इ. कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

दुर्गम अशा आदिवासी भागामध्ये शासकीय आश्रमशाळा उघडून आदिवासींच्या मुला-मुलींना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जात आहे. उच्च शिक्षणासाठीही शहरी भागामध्ये वसतिगृह उघडून चांगली सुविधा निर्माण करण्यात आली आहे. जी मुले, मुली हुशार आहेत, परंतु आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण घेऊ शकत नाहीत, अशांना

आदिवासी शासकीय वसतिगृहामधून मोफत शैक्षणिक साहित्य, भोजन व राहण्याची व्यवस्था इ. सुविधा शासनाने पुरविलेल्या आहेत.

आदिवासी समाज हा अंधश्रद्धेने ग्रासलेला आहे. या समाजामध्ये शिक्षणाचे महत्व अजूनपर्यंत न कळल्यामुळे तांत्रिक शिक्षणासारख्या सोयीचा हमखास लाभ घेण्यासाठी पात्र उमेदवार मिळू शकत नाही ही एक शोकांतिका म्हणावी लागेल. लाभार्थींचे अज्ञान, निरक्षरता, उदासिनता, अंमलबजावणी मधील अडचणी अशी असंख्य कारणे आदिवासींच्या विकासातील अडसर होऊन बसलेली आपणास आजही पहावयास मिळतात.

आज आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. आदिवासी युवकांना कॉम्प्युटर चालविण्याचे प्रशिक्षण दिले जात आहे तर दुसरीकडे कल्पतरु फोटोस्टेट झेरॉक्स मशीन पुरविणे, ट्रॅक्स व मिनी ट्रक योजना राबवून रोजगाराची संधी निर्माण करून दिल्या जात आहेत. शासकीय आश्रमशाळांच्या माध्यमातून आदिवासींची शैक्षणिक जडण-घडण करून विकास साधण्यास शून्यातून शिक्षित आदिवासी नागरिक घडविण्यासाठी आदिवासी विकास विभाग सतत प्रयत्नशील आहे.

* माहिती सहायक, प्रकर्षित प्रसिध्दीपथक, संगणक कार्यालय, आदिवासी उपयोजना, चंद्रपूर

जरी शासकीय आश्रमशाळा प्रशासनावर टीका केली जात असली तरी बालवयात मातृ-पितृ छत्र हरपलेले चंद्रपूर जिल्हयातील राजूरा तालुक्यातील पाटण (चिखली) येथील जयदेव व सुरेश जयराम आत्राम ही भावंडे शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, पाटण (चिखली) येथून प्राथमिक शिक्षण घेऊन आज स्वतःचे पायावर उभी आहेत. दोन्ही अनाथ भावंडे आदिवासी विकास विभागाला आपले पालक मानतात ही आदिवासी विकास विभागासाठी अभिमानाची बाब होय.

कोरपना तालुक्यातील इंजापूर या मूळ गांवचे श्री.जयदेव जयराम आत्राम हे मोठे बंधू तीन वर्षे ६ महिन्याचे होते व लहान सुरेश हा दोन वर्षांचा होता तेव्हा या भावंडाचे माता-पित्याचे निधन झाले आणि अगदी बालवयामध्ये पोरके झालेल्या जयदेव व सुरेश या भावंडांना त्यांचे काका श्री.गणपत आत्राम यांनी सांभाळ केला. पित्यासमान काकाजवळ वाढणाऱ्या ह्या दोन भावंडांना त्यांनी शासकीय आश्रमशाळा पाटण (चिखली) येथे शासनाने नव्याने उघडलेल्या शासकीय आश्रमशाळेमध्ये नांव दाखल केले. जेमतेम सहा महिने होत नाही तोच काकाचे निधन झाल्यामुळे ही भावंडे अक्षरशः अनाथ झाली. त्यावेळी मोठ्याचे वय सात वर्षे व लहान सुरेशचे वय साडेपाच वर्षे होते. आश्रमशाळांना उन्हाळ्यात सुट्टी लागल्यानंतर कुणाकडेही नोकर राहावे व आपली गुजराण करावी, अशी दुर्दैवी पाळी जयराम व सुरेश ह्या भावंडावर आली. मात्र अशाही परिस्थितीत आश्रमशाळांमधून दिल्या जाणाऱ्या

शिक्षणाशी एकरूप होऊन वार्षिक परीक्षा उत्तीर्ण होत गेले व नंतर ही दोन्ही भावंडे पुढील शिक्षणासाठी राजूरा येथे शासकीय आदिवासी वसतिगृहामध्ये दाखल होऊन त्यांनी आपल्या पुढील शिक्षणाला सुरवात केली. मोठ्या जयरामने एस.एस.सी.पर्यंत शिक्षण घेतले व लहान भावाला शिक्षणासाठी पैशाची मदत व्हावी या उद्देशाने आपले शिक्षण बंद केले. पुढे आदिवासी विकास महामंडळ राबवित असलेल्या कर्ज योजनेतून सायकल स्टोअर्स चालविण्याकरिता अर्ज करून ५०००/- रुपयाचे कर्ज घेतले. या कर्ज रक्कमेत जयदेवला ५० टक्के सूट सवलत मिळाली. ही खऱ्या अर्थाने जयदेव व सुरेश यांच्या जीवनातील पहाट म्हणावी लागेल. आता जयदेवला जिल्हाधिकारी यांनी आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत सरकारी स्वस्त धान्य दुकान चालविण्याची संधी दिली आहे.

सायकल स्टोअर्स मधून मिळणारे उत्पन्न जयदेवने लहान भाऊ सुरेशच्या शिक्षणाला लावले व ५० टक्के रक्कमेची परतफेड केली. राहण्यासाठी पाटण (चिखली) येथे स्वतःची लहानशी झोपडी बांधली. लहानपणापासून इतरत्र भटकणारी ही भावंडे आता स्थाईक झाली.

सुरेशने बी.ए.पर्यंत आपले शिक्षण पूर्ण केले. सुरेश राजूरावरून आपल्या गांवाला येत असे तेव्हा राष्ट्रीय साक्षरता अभियान अंतर्गत प्रौढांचे वर्ग भरवून निरक्षरांना शिकविण्याचे काम करीत असे. पुढे त्यांनी ४२ निरक्षरांना मराठी चौथीच्या परीक्षेला

बसविले व आदिवासी विद्यार्थ्यांचे मोफत शिकवणी वर्ग भरवून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याचा उपक्रम सुरु ठेवला आहे.

चंद्रपूर जिल्हयामध्ये आदिवासींच्या जलद विकासासाठी शासन विशेष कृती कार्यक्रम राबवित होते. आदिवासींना वैयक्तिक लाभ देणे अशा योजनांचा विशेष कृती कार्यक्रमांमध्ये समावेश होता. अशा योजनेतून आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देण्याचे धोरण होते. या धोरणानुसार जिल्हयात प्राथमिक शाळांवर अप्रशिक्षित शिक्षक म्हणून कोरपना तालुक्यातील पल्लेझरी या आदिवासी गांवामध्ये नेमणूक केली.

सुरेश आत्रामला रोजगाराची संधी मिळावी, अशी त्याच्या आयुष्यातील जीवनकथा सांगताना

सुरेश म्हणतो " हे माझ्या मेहनतीचे फळ आहे, मी बालवयापासून ते आतापर्यंत अत्यंत हालअपेष्टा सहन केल्या. आर्थिक अडचणींना तोंड दिले. आदिवासी विकास विभागाने वयाच्या ६ वर्षापासून ते १५ वर्षापर्यंत मला पालकत्व दिले. त्यामुळेच मी हे साध्य करू शकलो. मला या कामामध्ये पाटणचे तत्कालीन सरपंच व आजचे जिल्हा परिषद सदस्य श्री.भिमराव पाटील मडावी, रामचंद्र मडावी यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले." ही आपल्या आयुष्यातील जीवनकथा सांगताना सुरेशला अश्रु आवरता आले नाही. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी आश्रमशाळा समूह योजना व वसतिगृहाचे रूपाने शिक्षणाची द्वारे खुली असून या संधीचा विद्यार्थ्यांनी पुरेपूर लाभ घ्यावा, असे प्रामाणिक मत सुरेशने आदिवासी युवकांसमोर ठेवले आहे.

आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या स्वत्व - आदरभाव घटकाचा तुलनात्मक अभ्यास

* प्रा.नंदकुमार का.कुलथे

प्रस्तावना

भारतीय समाजामध्ये सुशिक्षित तरुण-तरुणींच्या बेरोजगाराची समस्या ही एक सामाजिक राक्षसी समस्या आहे. केवळ प्रगत, उच्चभ्रू समाजामध्ये ही बेरोजगाराची समस्या नसून आत्यंतिक मागासलेल्या, वंचित असलेल्या आदिवासी जनजाती सामाजिक वर्गाच्या गटालाही बेरोजगारीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते. पदवी शिक्षण प्राप्त केल्यानंतर योग्य नोकरी व्यवसायाची संधी प्राप्त न होणे, बेरोजगारीच्या वैफल्यामुळे तरुणांच्या व्यक्तीमत्त्वावर, स्वत्व आदर भावावर आणि वर्तनावर परिणाम होणे साहजिक असते. बेरोजगारीच्या समस्येमुळे आदिवासी आणि बिगर आदिवासी तरुणांचा स्वत्व-आदरभाव बदलत असल्याचे दिसून येते. तसेच आदिवासी समाजामध्ये असलेले अज्ञान, अल्पसंतुष्टपणा, आत्मविश्वासाचा अभाव यामुळेही बेरोजगार आदिवासी तरुण-तरुणींच्या स्वत्व आदर भावावर परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. या घटकांमध्ये मानसशास्त्रीयदृष्ट्या तुलनात्मक काय भिन्नता दिसते

हे पाहण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

आपल्याकडे आदिवासी लोक हे वन्यजाती, वनवासी, पहाडी आदिम जमाती, अनुसूचित जनजाती या नांवाने ओळखल्या जातात. आदिवासी जमातीमध्ये वळवी, पावरा, भिल्ल, वसावे इ.चा समावेश होतो. या सर्वांना भारतीय घटनेमध्ये अनुसूचित जमातीमध्ये समाविष्ट केले आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :-

१. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुणांच्यातील स्वत्व आदरभाव या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास पाहणे.
२. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुणींच्या स्वत्व-आदरभाव या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास पाहणे.

व्यक्तीची "स्वत्व आदरभाव" हा त्या व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वातील महत्त्वाचा घटक असतो. स्वत्व आदरभाव हा घटक मानसशास्त्रीय अभ्यासामध्ये महत्वपूर्ण मानला जातो. तसेच व्यक्तीव्यक्तींचे परस्पर संबंध,

* मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, पू.साने गुरुजी विद्या प्रसारक मंडळाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शहादा, ता.शहादा, जि.धुळे

या भूमिकेतूनही "स्वत्व आदरभाव" या घटकांचा विचार केला जातो. व्यक्तीच्या स्वतःच्या महत्वाविषयीच्या कल्पना व इतरांनी आपल्या महत्वासंबंधी व्यक्त केलेल्या कल्पना यांच्यामध्ये परस्पर संबंध असतो. इतर व्यक्ती आपल्याला जो मान देतात, त्याच्या आधारे आपल्याला स्वतःच्या स्वत्व आदराची कल्पना येत असते.

त्याचप्रमाणे स्वतःच्या क्षमता व कार्यकर्तृत्वाबद्दल आपणास जो प्रत्यय येत असतो, त्यावरही स्वत्व आदरभाव अवलंबून असतो.

लिंडग्रेन (१९९४) च्या मते स्वत्व आदरभाव हा आपण इतरांकडून शिकत असतो. इतरांना आपल्याविषयी काय वाटते याचे प्रतिबिंब इतरांना आपल्याविषयी काय वाटते याचे प्रतिबिंब स्वत्व आदर या संकल्पनेत पडत असते. व्यक्ती वर्तनात या स्वत्व आदराचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. स्व-आदराच्या व्यक्ती वर्तनावर जसा प्रभाव पडत असतो, तसाच इतर व्यक्तींवरही त्याचा प्रभाव पडत असतो.

कुपर स्मिथच्या मते (१९८९) स्वत्व आदरभाव हा अभिवृत्ती आणि विचारांचा असा संचक की, ज्यामध्ये व्यक्तीला स्वतःबद्दल आणि त्या व्यक्तीबद्दल जगाला काय वाटते याचा समावेश होतो. त्या व्यक्तीच्या यशस्वी आणि अयशस्वी कार्यकर्तृत्वाच्या आपल्या क्षमतेबद्दल आत्मशक्तीचा प्रयत्न येत असतो. या सर्व घटकांचा परिपाक म्हणजे स्वत्व आदरभाव होय.

एकंदर प्रत्येक व्यक्ती ही आपल्याला जगात काय किंमत आहे यावरून आपला स्वतःविषयीचा स्वत्व आदरभाव ठरवित असते. हा स्वत्व आदरभाव जितका अधिक असेल तितके त्या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व अधिक खुलत असते. तसेच पदवीप्राप्त केलेल्या सुशिक्षित तरुणांना नोकरी व्यवसायाची, रोजंदारीची संधी प्राप्त झाली नाही तर त्यांच्या स्वत्व आदरभावावर निश्चितच परिणाम होत असल्याचे दिसते. सुशिक्षित तरुण-तरुणी हे आपल्या व्यक्तीमत्वातील स्वत्व आदरभाव हा त्यांना मिळणाऱ्या नोकरी व्यवसायाच्या संधी तसेच नोकरी व्यवसायातील यश यावरूनही ठरवित असलेले दिसतात.

प्रगत, प्रतिष्ठित समाजातील तरुण-तरुणींना आपल्या स्वत्व आदरभावाची निश्चित जाणीव असते. तर वंचित असलेल्या दुर्गम आदिवासी समाजातील सुशिक्षित पदवीधर तरुण-तरुणींना आपल्या व्यक्तीमत्वाविषयी पुरेपूर जाणीव झालेली नसते. त्यामुळेही आपली किंमत कशी ठरवायची, त्यापासून निर्माण होणारा स्वत्व आदरभाव या घटकांची जोपासना कशी करावची, याची पाहिजे तितकी त्यांना जाणीव नसते. तरुणांना व्यक्तीमत्वामधील स्वत्व आदरभाव हा घटक त्यांच्या व्यक्तीमत्व विकासासाठी महत्वाचा घटक असतो. त्यामुळे त्या तरुण-तरुणींचे वैयक्तिक, सामाजिक, व्यावसायिक व कौटुंबिक समायोजन चांगले राहून निकोप व्यक्तीमत्व विकास घडण्यास मदत होते. या दृष्टीकोनातून आदिवासी आणि बिगर आदिवासी

बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या स्वत्व आदरभाव घटकाचा तुलनात्मक अभ्यास पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पध्दती-(Methodology) :-

या शोध निबंधाचा प्रति निष्कर्ष म्हणून शहादा परिसरातील महाविद्यालयातील वेगवेगळ्या विद्या शाखेतील पदवीधर बेरोजगार असलेल्या २५ तरुण आणि २५ तरुणींचे दोन गट घेण्यात आले होते. त्यामध्ये आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी आणि बिगर आदिवासी तरुण-तरुणी अशी विभागणी केली होती. या नमुना गटातील निवडलेले आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी २१ ते ३४ या वयोगटातील आहेत. तर बिगर आदिवासी तरुण-तरुणी २० ते २८ या वयोगटातील आहेत. तसेच या नमुना गटातील तरुण-तरुणी धुळे जिल्हयातील शहादा तालुका अखत्यारीतील घेण्यात आले. यामधील तरुण-तरुणी शहाद्याच्या आसपासच्या खेड्यातील होते.

साधने (Tools):-

या शोध निबंधातील नमुना गटातील आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या स्वत्व आदरभाव घटकांची पाहणी

करण्यासाठी डॉ.पारीख आणि डॉ.बोरसे, यांनी दुगळस जॅक्सन यांची मराठीत प्रमाणित केलेली स्वत्व आदरभाव मापन चाचणी उपयोगात आणली. सदर चाचणी विश्लेषणासाठी सोपीस्कर व सोपी होती. या चाचणीमध्ये २० प्रश्नविधाने असून ज्यांची उत्तरे "होय"/"नाही" या प्रकारामध्ये द्यावयाची होती. तसेच या चाचणीला स्वतःविषयी माहिती देणारे निवेदनपत्रही जोडलेले होते. या माहिती निवेदनपत्रामध्ये नांव, व्यवसाय, शिक्षण, वय, आर्थिक परिस्थिती इ.बाबतची माहिती प्राप्त होईल, असा त्यात समावेश होता. सदर चाचणी दोन्ही गटातील तरुण-तरुणींना देण्यापूर्वी योग्य त्या सूचना देण्यात आल्या. त्यानंतर चाचणी मधील प्रश्न विधानांचा प्रतिसाद त्यांच्याकडून भरून घेण्यात आला. या चाचणीच्या सोल्युशन की (स्कोरिंग की) च्या आधारे प्राप्तांक काढण्यात आला. त्याचा उपयोग सांख्यिकी विश्लेषणासाठी करून सदर शोध निबंधाचा निष्कर्ष मांडण्यात आला.

या शोध निबंधाच्या निष्कर्षासाठी सांख्यिकी विश्लेषण केले. या विश्लेषणासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन, टी-टेस्ट या सांख्यिकी तंत्राचा उपयोग करण्यात आला.

आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी		बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी			निष्कर्ष
(N-25)		(N-25)			
एकूण-२५		एकूण-२५			
x	6	x	6	t	S
6.96	2.48	13.8	3.56	9.04	
६.९६	२.४८	१३.८	३.५६	९.०४	

आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी		बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी			निष्कर्ष
(N-15)		(N-15)			*S
एकूण - १५		एकूण - १५			
x	6	x	6	t	
5.98	2.14	13.78	3.12	11.14	
५.९८	२.१४	१३.७८	३.१२	११.१४	

आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी		बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी			निष्कर्ष
(N-10)		(N-10)			*S
एकूण - १०		एकूण - १०			
x	6	x	6	t	
6.48	2.74	14.92	3.96	7.36	
६.४८	२.७४	१४.९२	३.९६	७.३६	

* - Significant at- 1.48/0.05 Level

या निष्कर्ष तक्त्यावरून असे दिसून येते की, आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणीच्या गटाचे मध्यमान हे बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणीच्या गटापेक्षा कमी आहे. तसेच आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी यांच्या दोन्ही गटाच्या संख्याशास्त्रीय "टी" चे मूल्य १.९८/०.०५ या पातळीला लक्ष्यपूर्ण (Significant) आठ असून या दोन्ही गटांचे "टी" मूल्य हे संख्याशास्त्र तालिकामूल्य (Table Value) पेक्षा मोठे आहे. त्यामुळे आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी यांच्या गटातील स्वत्व आदरभाव या घटकासंबंधीची भिन्नता ही अर्थपूर्ण दिसून आली आहे. (आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणी यांच्यामधील स्वत्व आदरभाव हा भिन्न

प्रतीचा असून बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण गटाचा स्वत्व आदरभाव मध्यमप्रतीचा (साधारण स्वरूपाचा) तर बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणीच्या बाबतीत स्वत्व आदरभाव हा उच्च स्तराचा असलेला आढळून आला आहे.)

आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणीमध्ये स्वत्व आदरभाव घटकांमध्ये भिन्नता असल्याचे आढळले. त्याचे कारण म्हणजे आपल्या समाजाच्या आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणीच्या दोन्ही गटांच्या कौटुंबिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीमध्ये बरीच तफावत दिसून येते. आदिवासी सुशिक्षित बेरोजगार तरुण-तरुणीमध्ये मूळातच आत्मविश्वासाचा अभाव, उच्चभू प्रतिष्ठित

समाजाबद्दलचे दडपण, भिती तसेच आदिवासी तरुण-तरुणींच्या नोकरी व्यवसायाच्या कारकिर्दीच्या विकासासाठी ज्या सोयी-सवलती आहेत, त्याची पुरेपूर माहिती त्यांना मिळत नाही. तसेच आदिवासी समाजामध्ये अद्याप गुलामगिरीची सवय, अल्पसंतुष्टपणा पहावयास मिळतो. तसेच त्यांना स्वतःच्या समाजाबद्दल अधिक आकर्षण दिसून येते. त्यामुळे दुसऱ्या समाजामध्ये जावून काही नोकरी व्यवसायाच्या दृष्टीने काही करावे, असे त्यांना वाटत नाही. त्यासाठी आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींना त्यांच्यातील स्वत्व आदरभाव चांगला विकसित होईल अशा तऱ्हेने उपयुक्त शिक्षण-तंत्रशिक्षण देण्याची गरज आहे. अशाप्रकारचे शिक्षण त्यांच्या महाविद्यालयीन शिक्षण परिस्थितीतही देता येऊ शकेल. तसेच आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींना नोकरी व्यवसायाच्या संधी स्विकारण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तीमत्वातील आत्मविश्वास व स्वत्व आदरभाव यांच्याविषयी जाणीव निर्माण करून देणे आत्यंतिक गरजेचे आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):-

१. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या स्वत्व आदरभाव घटकांमधील भिन्नता लक्षणीय (अर्थपूर्ण) आढळत नाही, हे गृहितक अस्विकृत आहे.
२. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या स्वत्व आदरभाव घटकांमधील भिन्नता अर्थपूर्ण आढळून आली.

३. आदिवासी बेरोजगार तरुण -तरुणींमधील स्वत्व आदरभाव हा घटक बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या तुलनेत कमी प्रतीचा (निम्न स्तराचा) आढळला.

४. बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुणांमधील स्वत्व आदरभाव मध्यम प्रतीचा तर बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुणींमधील स्वत्व आदरभाव उच्च प्रतीचा आढळला.

शोध निबंधाच्या मर्यादा:-

१. या शोध निबंधातील नमुना गट हा लहान होता.
२. संशोधकांनी या शोधनिबंधामध्ये बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या व्यक्तीमत्वातील केवळ स्वत्व आदरभाव याच घटकाचे मापन केले.

भावी अभ्यासाठी सूचना:-

१. भावी संशोधनासाठी बेरोजगार तरुण-तरुणींच्या व्यापक नमुना गटावर संशोधन करणे गरजेचे आहे.
२. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी बेरोजगार तरुण -तरुणींच्या व्यक्तीमत्वातील इतर घटकांचे मापन करून त्यामधील भिन्नत्वाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

उदा- चिंताभाव, आत्मविश्वास, नोकरी व्यवसायाच्या संधी प्राप्त करण्यासंबंधीचा चौकसपणा, मुलाखत चातुर्य इ.घटकांचा यामध्ये समावेश होईल.

संदर्भ-

१. कुप्पर स्मिथ :- सेल्फ इस्टीम अमॉग अॅडॉलसन्स सेज पब्लिकेशन (१९८२)
२. अमूल्य खुराणा :- सेल्फ इस्टीम ऑफ दि स्पोर्टसमन अॅड नॉनस्पोर्टसमन (१९९२)
३. लिंडग्रेन :- इन्ट्रॉडक्शन टू सोशल सायकॉलॉजी
४. प्रा.दाभोळे जे.आर आणि प्रा.हिरवे आर.एस. :- सामाजिक मानसशास्त्र (१९८८)
५. डॉ.एच.के.कपिल :- सांख्यिकी के मूलतत्व- सामाजिक विज्ञानोंमें (१९८०) विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा

आदिवासी शेतकऱ्यांकरिता राबविण्यात येत असलेल्या राज्य व केंद्र शासनाच्या कृषी व तत्संबंधीच्या निवडक योजना

* प.रा.तिकोने

महाराष्ट्रातील ८५ टक्के आदिवासी लोकसंख्या ही शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. त्यापैकी, सुमारे ४० टक्के आदिवासी शेतकरी असून ४५ टक्के आदिवासी शेतमजूर आहे सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील एकूण ९४.७० लाख जमीनधारकांपैकी ६.३४ लाख आदिवासी जमीनधारक आहेत. या ६.३४ लाख आदिवासी जमीनधारकांनी एकूण १५.३२ लाख हेक्टर जमीन धारण केलेली आहे. ६.३४ लाख आदिवासी जमीनधारकांपैकी ५.७७ लाख आदिवासी हे व्यक्तीगत जमीनधारक तर ०.५७ लाख आदिवासी संयुक्त जमीनधारक आहेत.

एवढ्या मोठ्या प्रमाणात शेती व्यवसायात

१. योजनेचे नांव -
संपर्क अधिकारी-

तालुका बीजगुणन क्षेत्र विकास कार्यक्रम

१. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद

२. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप - तालुका बीज गुणन केंद्रामध्ये तृणधान्य, तेलबिया आणि कडधान्य या उत्तम उपज देणाऱ्या बियांच्या जाती तयार व विकसित केल्या जातात. बिजगुणन केंद्रावर दरवर्षी खरीप व रब्बी हंगामात संशोधित बियाणे, पायाभूत बियाणे व प्रमाणित बियाणांचा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. तालुका बीजगुणन केंद्रामध्ये सिंचन, बीज साठवण, विद्युतीकरण, यंत्रसामुग्री इत्यादी मूलभूत सोयीही

गुंतलेल्या आदिवासींच्या शेतीमधून मिळणारे उत्पादन मात्र तुलनेने निकृष्ट प्रतीचे काढले जाते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती ही बेताचीच असते. अजूनही भामरागड, अक्राणी व अक्कलकुवा, धारणी या दुर्गम भागात शेतीचा व्हावा तेवढा विकास झालेला नाही. शेती हा आदिवासींचा पोटापाण्याचा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे राज्य व केंद्र शासनाने शेती विकासाच्या विविध प्रकारच्या योजना तयार केलेल्या आहेत. तसेच या योजनांचा फायदा घेण्यासाठी काही योजनांकरिता त्यांना अगदी १०० टक्के अर्थसहाय्यही पुरविले जाते. अशा योजनांची माहिती त्यांना करून देण्यासाठी काही निवडक योजनांची माहिती पुढे नमूद केली आहे.

पुरविण्यात येतात. आदिवासी क्षेत्रात ही योजना नाशिक, धुळे, अमरावती, पवतमाळ आणि गडचिरोली जिल्हयांमध्ये राबविली जात आहे. तालुका बीज गुणन केंद्रामध्ये तयार केलेल्या बियांचे वितरण आदिवासी शेतकऱ्यांना महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळाद्वारे केले जाते. ही जिल्हास्तरीय योजना आहे.

* संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

२. योजनेचे नांव - सधन कापूस विकास कार्यक्रम
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

योजनेचे स्वरूप - ही एक केंद्र पुरस्कृत योजना असून राज्य व केंद्र शासनाच्या २५ : ७५ प्रमाणात हिस्सा आहे. कापसाचे उत्पादन घेणाऱ्या जिल्ह्यामध्ये कापसाचे उत्पादन आणि उत्पादकांना वाढविणे हा योजनेचा हेतू आहे. कापसाचे उत्पादन घेणाऱ्या

जिल्ह्यामध्ये कापसाचे उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविणे हा योजनेचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत अ. सरकी आणि प्रमाणित बियांचे वितरण करणे ब. फेरमोन ट्रॅप पुरविणे क. पीक संरक्षण आणि तुषार संचाचा पुरवठा करणे इ. घटकांचा समावेश आहे.

३. योजनेचे नांव - तृणधान्य विकासासाठी एकात्मिक कार्यक्रम
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

योजनेचे स्वरूप - ही सुध्दा केंद्र पुरस्कृत २५ : ७५ या प्रमाणात आधारीत योजना आहे. या योजने अंतर्गत प्रमाणित बियाणे, रोप संरक्षक रसायने व उपकरणे, सुधारीत अवजारे, निंदणीची व पावर टिलरची प्रात्यक्षिके इत्यादी बाबींचा समावेश आहे. बरेचसे

अल्प, अत्यल्प, भूधारक शेतकरी परिस्थिती अभावी वा माहिती नसल्याने योजनेचा फायदा घेऊ इच्छित नाही. त्याकरिता या योजनेअंतर्गत त्यांना अनुदान दिले जाते.

४. योजनेचे नांव - कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

योजनेचे स्वरूप - कडधान्य पिकाच्या उत्पादनात दर हेक्टरी वाढ व्हावी आणि जास्तीत जास्त उत्पादन

व्हावे यासाठी या योजनेअंतर्गत खालील सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात:-

१. कृषी विद्यापीठाचे प्रक्षेत्रावर मूलभूत बियाणे तयार करणे.
२. पायाभूत बियाणांसाठी प्रति क्विंटल रु.४००/- अनुदान देणे
३. बीजग्राम योजनेद्वारे प्रमाणित बियाणाचे उत्पादन करण्यासाठी प्रति क्विंटल रु.३००/- अनुदान देणे
४. प्रमाणित बियाणेवरील विक्री दर कमी करण्यासाठी रु.३००/- अनुदान देणे

५. पीक संवर्धन कार्यक्रमाखाली अनुदानावर तूर व हरभरावरील घाटे अळीच्या नियंत्रणासाठी अनुदानावर किटकनाशकांचा पुरवठा करणे.
६. तूर व हरभरा किडीचा बंदोबस्त जैविक पध्दतीने करण्याकरिता हेक्टरी २५०/- अनुदान देणे
७. मिनीकीट कार्यक्रम राबविणे
८. रासायनिक खते व पीक संरक्षणावर अर्धसहाय्य देऊन कडधान्य पिकाची प्रात्यक्षिके आयोजित करणे

९. कडधान्य पिकाकरिता तुषार संचाचे किंमतीवर ५० टक्के अनुदान, जास्तीत जास्त रु.१०,०००/- मर्यादेपर्यंत अनुदान दिले जाते.
१०. सुधारीत शेती अवजारेचे अनुदानावर वाटप करणे
११. कडधान्याकरिता जीवाणू संवर्धनाचा वापर करणे
१२. कडधान्य साठविण्याकरिता लोखंडी कोठ्या अनुदानावर पुरविणे
१३. अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांकरिता विशेष कार्यक्रम राबविणे

१४. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे व तांत्रिक मार्गदर्शन पुरविणे

ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून राज्य आणि केंद्र शासन यांचा अनुक्रमे २५:७५ या प्रमाणात हिस्सा असतो. धुळे, नाशिक, जळगांव, परभणी, नांदेड, अहमदनगर, अमरावती, यवतमाळ व नागपूर या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील जिल्ह्यात ही योजना राबविली जाते.

५. योजनेचे नांव - सुधारीत शेती अवजारे व साहित्य खरेदीसाठी अनुदान
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

योजनेचे स्वरूप :- कृषी यांत्रिकीकरणाच्या कामात वाढ करण्यासाठी अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना अनुदानावर ट्रॅक्टर देण्याची केंद्र पुरस्कृत अशी योजना आहे. या योजनेअंतर्गत खालील सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात.

१. या योजनेअंतर्गत ट्रॅक्टरची किंमत त्याबरोबर जास्ती जास्त अवजारे (ट्रेलर, सीड व खते ड्रिल) यासह येणाऱ्या एकूण किंमतीच्या ३० टक्के व जास्तीत जास्त रु.३०,०००/- इतके अनुदान देण्यात येते.

२. ट्रॅक्टरची क्षमता ३० एच.पी. राहिल.
३. ट्रॅक्टरसाठी घेण्यात आलेल्या कर्जाचा

परतावा करण्यासाठीचा कालावधी एक वर्षावरून १२ वर्षे इतका करण्यात आलेला आहे.

४. केंद्र शासनाने या योजनेसाठी मंजूर केलेल्या नियत व्ययाच्या २२ टक्के नियतव्यय मागासवर्गीयांसाठी खर्च करणे आवश्यक आहे.

५. ट्रॅक्टरचे वितरण महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळातर्फे करण्यात यावे.

६. लोखंडी नांगर, बी-खत पेरणीची पाभर, भात लावणी यंत्र, पॉवर टिलर, रोटा वेल्टर, भात मळणीयंत्र, खुरपणी यंत्र, सूर्यफूल मळणी यंत्र, यांत्रिक पध्दतीने भूईमूग दाणा काढणे इ.अवजारे अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना अनुदान तत्वावर वाटप केली जातात.

६. योजनेचे नांव - तेलबिया उत्पादन कार्यक्रम
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

योजनेचे स्वरूप :- गळीत धान्याच्या हेक्टरी उत्पादनात वाढ करावी आणि जास्तीत जास्त उत्पादन व्हावे यासाठी गळीत धान्य पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांना या योजनेअंतर्गत सवलती पुरविल्या जातात. तेलबिया संदर्भात दोन योजना असून एक केंद्र पुरस्कृत तर दुसरी राज्य पुरस्कृत आहे.

अ. केंद्र पुरस्कृत योजनेतील सवलती -

१. मूलभूत बियाणे तयार करून शेतकऱ्यास पुरविणे
२. प्रमाणित बियाणेकरिता रु.३००/- प्रति किंवा अनुदान देणे तसेच जिप्सम रु.५००/- प्रति मेटनास तर रामझोनियम कल्चर ५० टक्के अनुदानावर लाभ देण्यात येतो. तुषार संचासाठी ही लाभ दिला जातो.
३. ग्राम बिजोत्पादन योजनेद्वारे प्रमाणित बियाणांचा कार्यक्रम राबविणे. भुईमूग व सोयाबीन करिता प्रति किंवा अनुदान रु.२००/- अनुदान देणे.
४. मिनीकीट/बियाणे वाटप- सुधारीत जातीचे १० आर क्षेत्राला पुरेल इतके बियाणे अनुसूचित जाती/जमातीच्या शेतकऱ्यांना तसेच अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना नाममात्र दराने पुरविणे.

५. प्रति हेक्टरी रु.१५/- प्रमाणे भुईमूग व सोयाबीनसाठी जीवाणू संवर्धकाचे वाटप ५० टक्के अनुदानावर करणे.

६. पीक संरक्षक उपकरणे ५० टक्के अनुदानावर पुरविणे.

७. रासायनिक खते व पीक संरक्षण औषधावर अर्थसहाय्य देऊन प्रात्यक्षिके आयोजित करणे.

८. रु.१०,०००/- अनुदानाची मर्यादा ठरवून, ५० टक्के अनुदानावर तुषार संच पुरविणे.

९. अनुदान तत्वावर सुधारीत अवजारे पुरविणे.

१०. पीक संरक्षक औषधावर ५० टक्के अनुदान पुरविले जाते.

ब. राज्य पुरस्कृत योजनेतील सवलती :-

१. रासायनिक खते व पीक संरक्षणावर अर्थसहाय्य देऊन प्रात्यक्षिके आयोजित करणे
२. भुईमूग पिकांची वाढ होण्यासाठी ५० टक्के अनुदानावर जीवाणू संवर्धन पाकीटाचे वाटप करणे
३. तुषार संचाच्या किंमतीवर ५० टक्के अनुदान जास्तीत जास्त रु.१०,०००/- मर्यादित, अनुसूचित जाती/जमाती, स्त्री लाभधारकास ७५ टक्के अनुदान जास्तीत जास्त रु.१५,०००/- मर्यादित.

४. शेती अवजरांचे ५० टक्के अनुदानावर वाटप करणे.

५. अल्प, अत्यल्प भूधारक व मागासवर्गीयांना मिनीकीटचे मोफत वाटप करणे.

७. योजनेचे नांव -

संपर्क अधिकारी -

आदिवासी शेतकरी कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याकरिता अर्थसहाय्य (ऊस लागवडीकरिता घावयाच्या सहाय्यासह)

१. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद

२. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी (माहितीसाठी)

योजनेचे स्वरूप :- जी आदिवासी शेतकरी कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत, अशा आदिवासींच्या शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणान्या विभिन्न बाबींकरिता

६. एकात्मिक बीज व्यवस्थापनामार्फत हेक्टरी जास्तीत जास्त रु.१५००/- अनुदान. तसेच एका गांवातून दहा हेक्टर समूह प्रात्यक्षिके आयोजित करणे.

या योजनेखालील अनुदान दिले जाते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक उन्नती होऊन त्यांना दारिद्र्य रेषेच्यावर येण्यास मदत होईल. ह्या योजनेतील बाबी व अनुदानाचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	बाब	अनुदानाची टक्केवारी	अनुदान मर्यादा रुपये
१.	भू-सुधार कामे	१००	४५००
२.	निविष्ठासंच	१००	६५०
३.	सुधारीत कृषी अवजारे आणि पीक संरक्षक साहित्य	१००	१५००
४.	जुन्या विहिरी आणि पाईप लाईनची दुरुस्ती	५०	५०००
५.	नवीन विहिरी आणि कुपनलिकेचे खोदकाम	१००	२५०००
६.	बैलजोडी वाटप	५०	२५००
७.	बैलगाड्यांचे वाटप	५०	१६००

ठाणे, रायगड, यवतमाळ आणि गडचिरोली जिल्हयातील आदिम जमातीच्या लाभधारकांना बैलजोडी व बैलगाडी खरेदी करण्याकरिता ८० टक्के दराने अर्थसहाय्य (अनुदान) आणि उर्वरित २० टक्के रक्कम बिनव्याजी कर्ज म्हणून दिली जाते. लाभार्थींना त्यांचे गरजेप्रमाणे एका किंवा अधिक बाबींचा लाभ घेता येतो. तथापि, हे

अर्थसहाय्य फक्त रु.३०,०००/- पर्यंत मर्यादित आहे. या योजनेअंतर्गत लाभार्थींची निवड करताना खालील निकष लावले जातात :-

अ. ज्या लाभार्थी कुटुंबांची सर्व जमीन ६ हेक्टरपर्यंत आहे. यासाठी जमीन धारणेचा ७/१२ व ८-अ चा दाखला घेतला जातो.

ब. ज्या लाभार्थी कुटुंबांचे सर्व मार्गानी मिळणारे उत्पन्न रु.११०००/- चे आत आहे.

क. उत्पन्नाचा व जमातीचा दाखला प्राधिकृत अधिकार्यांकडून हवा.

८. योजनेचे नांव - तुषार व ठिबक सिंचन

संपर्क अधिकारी -

१. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद

२. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती

३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी (माहितीसाठी)

योजनेचे स्वरूप :- कृषी उत्पादनात वाढ करणेसाठी पाणी हे प्रमुख साधन आहे. जल हे दुर्मिळ संपत्ती असल्याने तिचा वापर नीट व कार्यक्षमतेने करणे आवश्यक आहे. उपलब्ध होणारे पाणी कार्यक्षमतेने वापरण्यासाठी सध्या तुषार व ठिबक सिंचन पध्दती अत्यंत उपयुक्त आहे. तिचा अवलंब केल्यास सिंचन क्षेत्रात वाढ होऊन पिकाच्या उत्पादनात सुध्दा वाढ होते. यातील ठिबक सिंचन योजनेचे प्रमुख फायदे खालीलप्रमाणे आहेत:-

१. ७० टक्के पाण्याची बचत
२. जमिनी सपाटीकरणाची आवश्यकता नाही.
३. जमिनीची धूप थांबते
४. तणांची वाढ होत नाही.
५. खते आणि मशागतीच्या खर्चात बचत
६. जमिनीच्या गुणवत्तेत वाढ आणि पिकाच्या उत्पादनात वाढ

या योजनेत 'ठिबक सिंचन' हा एकच घटक अनुदानावर देण्यात येतो. सदरची योजना फलपिकासाठीच राबविली जाते. या योजनेतर्गत

प्रति हेक्टरी संचाच्या खर्चाच्या ५० टक्के किंवा जास्तीत जास्त रक्कम रु.१५००/- पर्यंत अनुदान देय आहे. या योजनेत जास्तीत जास्त एक हेक्टर क्षेत्राच्या मर्यादेपर्यंत प्रति लाभार्थी अनुदानाचा लाभ दिला जातो. सदरचा संच हा आयएसआय मार्क धारकांकडून खरेदी केला असला पाहिजे. लाभार्थीने शासन निर्णयानुसार माती/पाणी परीक्षण करून घेतले पाहिजे. शेतकऱ्याने स्वखर्च/बँक कर्ज प्रथम पूर्णपणे खर्च करून संच बसविल्यानंतर अनुदानासाठी पंचायत समितीकडे प्रस्ताव पाठवावा व त्यानंतर तपासणी करून अनुदान मंजूर होते.

या योजनेखाली २ हेक्टर पर्यंत शेतजमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना ५० टक्केपर्यंत, परंतु जास्ती जास्त रु.२०,५००/- च्या मर्यादेत २ ते ६ हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना रु.१४,३५०/- एवढ्या कमाल मर्यादेच्या अधीन ३५ टक्के एवढे अर्थसहाय्य मिळू शकते. त्याचप्रमाणे ६ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना रु.१२,२५०/- एवढ्या कमाल मर्यादेच्या अधीन ३० टक्के अर्थसहाय्य दिले जाते.

१. योजनेचे नांव - तुषार व ठिबक सिंचन
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती
 ३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- भात पिकाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी खते, बियाणे, नवीन औजारे व पीक संरक्षक औषधांचा पुरवठा करणे इ.बाबींचा समावेश या योजनेत आहे. या योजनेअंतर्गत बीजोत्पादन

कार्यक्रमासाठी रु.१५०/- प्रति क्विंटल अनुदान दिले जाते. तसेच ५० टक्के अनुदानात पीक संरक्षण अनुदानाचा पुरवठा केला जातो.

१०. योजनेचे नांव - गावठी बोरख आंबा व काजू झाडांचे सुधारीत जातीत कलमीकरण करणे
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती
 ३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- कृषी खात्यातील कर्मचारी व गट विकास कार्यालयातील गांव पातळीवरील कर्मचारी, शेतकऱ्यांशी संपर्क साधून गावठी आंबा, गावठी बोरांच्या झाडांची माहिती उपलब्ध करून खात्याकडील फलोत्पादन सहाय्यक व रोपमळा मदतनीस यांना अशा शेतकऱ्यांची माहिती उपलब्ध करून देतात. फलोत्पादन सहाय्यक व सुधारीत हापूस, रत्ना, राजापूर, निलम, केशरी इत्यादी सुधारीत जातीमध्ये कलमीकरण करण्याबाबत त्यांना मदत करतात, तसेच गावठी बोरीच्या बाबतीत सुधदा

बोरीच्या झाडावर डोळे करण्याचे काम करण्यास सहाय्य करतात. ज्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर कलमीकरणाचा कार्यक्रम राबविला जातो, अशा गांवातील ग्रामपंचायतींना उत्तेजनार्थ बक्षिसे दिली जातात. ज्या ग्राम पंचायतींनी आंबा, बोर व काजू यांच्या किमान ५०० झाडांचे कलमीकरण केले असेल त्यांना अनुक्रमे रु.३०००/- व रु.२०००/- ची बक्षिसे दिली जातात. आंबा, बोर व काजूच्या झाडांसाठी अनुक्रमे रु.५/- रु.३/- व रु.५/- असे अनुदान शेतकऱ्यांना दिले जाते.

११. योजनेचे नांव - एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम
संपर्क अधिकारी - १. कृषी विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद
 २. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती
 ३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत मृद व जलसंधारण हा कृषी

कार्यक्रमाचा गाभा आहे. मृद व जलसंधारण कामामुळे जमिनीच्या स्थायी स्वरूपात सुधारणा होत

असल्यामुळे जमिनीत ओलावा टिकविण्याची/ साठविण्याची क्षमता वाढते. यामुळे कोरडवाहू शेतीतील कृषी उत्पादनात स्थैर्य आणण्यासाठी पडणाऱ्या पावसावर आधारीत अशा सुयोग्य व शास्त्रीय तंत्राचा वापर म्हणजेच सर्वकष पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमुळे पावसाचे पाणी जमिनीवर अडविले

१२. योजनेचे नांव - केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत (न्युक्लिअस बजेट) शेतीविषयक पूरक योजना
संपर्क अधिकारी - एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- प्रकल्प क्षेत्रातील स्थानिक गरजा ह्या शासनाने मान्य केलेल्या नियमित योजनाहून भिन्न असतात. त्यामुळे त्यांना नियमित आदिवासी उपयोजनेत निधी उपलब्ध करण्यासाठी न्युक्लिअस बजेट योजना चालू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत प्रकल्प अधिकारी, यांना योजना तयार करण्याचे व अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. या योजनांतर्गत प्रत्येक आदिवासी कुटुंबामागे रु.१०,०००/- मर्यादित रोख आर्थिक सहाय्य देता येते. उत्पन्न निर्मितीच्या किंवा उत्पन्नवाढीच्या योजनांमध्ये शेतात आंबे, पेरु लागवड, परसबागेत लिंब, पपयी लागवड, भात रोप पुरविणे, मिरची लागवड, पीक संरक्षक औजार, पाईप पुरवठा, बैलगाडी, बैलजोडी वाटप, भाजीपाला

१३. योजनेचे नांव - आदिवासी जमातीकरिता विद्युत मोटार पंप ऑईल इंजिन यांचा पुरवठा
संपर्क अधिकारी - एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- आदिवासी शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनीत सिंचनाद्वारे अधिक उत्पादन काढून आपली

जाते व मुरविले जाते. पाणी वाहून जाण्यास प्रतिबंध केल्यामुळे जलस्रोतात वाढ होते. पाणलोट क्षेत्र कार्यक्रमांतर्गत मृदसंधारणाची मुख्यत्वे कंदुर, भूमिगत बंधारा, पुर्नभरणचर, नालाबडिंग, सिमेंट नाला बंडींग, चिवड जमिन निर्मूलन इत्यादी कामे केली जातात.

विकास योजना, विद्वतपंप/तेलपंप दुरुस्तीसाठी प्रशिक्षण व अर्थसहाय्य इत्यादी योजना राबविल्या जातात. सदर योजनांचे आदिवासी लाभार्थ्यांना पुरेसे ज्ञान किंवा कौशल्य प्राप्त करून देण्यासाठी आवश्यक त्या प्रशिक्षणाचा वा प्रात्यक्षिकांचाही समावेश अशा योजनांमध्ये असतो. वर नमूद केलेल्या योजनांपैकी ज्या योजना अर्थसंकल्पात समाविष्ट असतील अशा योजना न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घेता येत नाही. या योजनात लाभार्थींचा काही आर्थिक सहभाग असणे आवश्यक आहे. या योजनांतर्गत सर्वसाधारण आदिवासी लाभार्थींस ५० टक्के अनुदान आदिम जमातीला ८० टक्के अनुदान तर जेथे उत्पन्न रु. २०००/- पेक्षा कमी आहे, अशा योजनांसाठी १०० टक्के अनुदान मर्यादा ठरविण्यात आली आहे.

आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा करावी याकरिता, आदिवासी शेतकऱ्यांना विद्युत मोटार पंप व ऑईल

इंजिने देण्यात येतात. किमान ६० आर.(१.५० एकर)आणि कमाल ६ हेक्टर (१६ एकर) एवढी शेतजमिन असणारे आदिवासी शेतकरी या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र असतात. तथापि, या योजनेखाली पात्र होण्यासाठी वर्षातील किमान सहा महिने एकतर विहिरीतून किंवा इतर साधनांमार्फत त्यांच्या जमिनीसाठी पाण्याचे पुरेसे प्रमाण असले पाहिजे.

१४. योजनेचे नांव -
संपर्क अधिकारी -

रेशीम उद्योग

१. जिल्हा खादी व ग्रामोद्योग अधिकारी
२. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती
३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

योजनेचे स्वरूप :- रेशीम उत्पादन हा कृषीवर आधारीत व मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देणारा उद्योग असल्यामुळे, त्यावर आदिवासी योजनेमध्ये विशेष भर देण्यात येत आहे. ज्यांच्याकडे निचरा प्रकारची जमीन आहे व पाण्याची थोड्या फार प्रमाणात व्यवस्था आहे, अशा शेतकऱ्यांना तुतीची लागवड करून एकरी रु.२० हजार ते ३० हजार चे उत्पन्न मिळविण्याकरिता उत्तेजित केले जाते. तुतीच्या बेण्यासाठी सर्वसाधारण शेतकऱ्यांकडून एकरी रु.२००/- नाममात्र अनुदान शुल्क देण्यात येते. तर, अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना प्रती एकरी रु.६८००/-

तसेच विद्युत पंप मिळण्यासाठी त्यांच्या शेताच्या बाजूने विद्युत लाईन गेली असली पाहिजे. ज्यांच्याकडे वीजेची सुविधा नाही ते आदिवासी शेतकरी ऑईल इंजिनचा लाभ घेऊ शकतात. विहित जमिनीच्या क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र धारण करणारे दोन किंवा तीन शेतकरी देखील योजनेचा संयुक्तपणे लाभ घेऊ शकतात.

अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत तुती लागवड करून कोष निर्मिती करणे हे प्रमुख काम केले जाते. त्यासाठी शेतकऱ्यांना कोष निर्मितीसाठी रेशीम किटक संगोपनाचे शास्त्रोक्त प्रशिक्षण दिले जाते. प्रशिक्षणाकरिता शेतकऱ्यांना विद्यावेतन दिले जाते. त्याचप्रमाणे या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना रोगविरहित अंडीपूज खरेदी करून सवलतीच्या दराने देण्यात येतात.

थोडक्यात उपरोक्त कृषी विकासाच्या योजनांचा आदिवासी शेतकऱ्यांना फायदा घेतल्यास त्यांच्या आर्थिक उन्नतीस निश्चित मदत होईल.

◆ ◆ ◆

संदर्भ- वार्षिक आदिवासी उपयोजना व पुणे जिल्हा वार्षिक योजना.

आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी- विद्यार्थीनींच्या मानसिक आरोग्याचा तुलनात्मक अभ्यास

* प्रा.नंदकुमार कुळथे

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमातींचा विचार केला असता धुळे, नाशिक व ठाणे या जिल्हयांमध्ये आदिवासी लोकसंख्या असल्याचे दिसून येते. आदिवासी जमातीमध्ये वारली, पाडवी, पावरा, भिल्ल, वसावे यांचा समावेश होतो. या आदिवासी जमाती- वन्य जाती, वनवासी, आदिम लोकजीवनाचा विचार केला तर आरोग्याचे शिक्षण, रोगप्रतिबंधक विचार इ.गोष्टी अद्याप त्यांच्यापर्यंत पोहोचलेल्या दिसत नाही. अद्यापही दुर्गम भागातील आदिवासी जमातीमधील महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या शारिरीक आरोग्य, मानसिक आरोग्यांचे प्रश्न, व्यसनाधिनता प्रश्न सुटलेले दिसत नाही. सामाजिक जीवनामधील स्वतःचा विकास साधण्यासाठी 'मानसिक आरोग्य' हा एक महत्वाचा भाग असतो.

दैनंदिन समायोजनात प्रत्येक व्यक्तीला मानसिक आरोग्याची काळजी घेणे महत्वाचे आहे. मानसिक आरोग्य हे कौटुंबिक, सामाजिक व व्यक्तीगत घटकांवर अवलंबून असते. सामाजिक घटकांमुळे मानसिक आरोग्यांवर प्रभाव पडतो. हे जाणून घेण्यासाठी संशोधकांने आदिवासी सामाजिक परिस्थिती व बिगर आदिवासी सामाजिक परिस्थिती यांचा किशोरावस्थेतील मुला-मुलींच्या

मानसिक आरोग्यावर कसा परिणाम होतो हे पाहण्याच्या उद्देशाने हा शोध विषय निवडला आहे. त्यादृष्टीने शहादा येथील महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या ४० आदिवासी आणि ४० बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनींचा गट घेण्यात आला. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या मानसिक आरोग्याचा अभ्यास करणे ही समस्या निश्चित केली.

उद्दिष्टे-

१. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या "मानसिक आरोग्य" या घटकाची तुलना करणे
 २. आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या मानसिक आरोग्याचा अभ्यास करणे
- मानसिक आरोग्य ही संकल्पना आधुनिक काळात मानसिक ताण-तणावातून मुक्तता मिळविण्याच्या उद्देशाने महत्वाची मानली जाते. १८९९ मध्ये मानसिक आरोग्यासंबंधी विल्यम जेम्स यांनी केंब्रिज विद्यापीठात जी भाषणे दिली. त्यात "मानसिक आरोग्य" या शब्दाचा प्रथम वापर करण्यात आला. पुढे मेअर यांनी या शब्दाला महत्व दिले. मानसिक आरोग्य हे दैनंदिन जीवनात व्यक्तीच्या वर्तनासाठी अतिशय महत्वाचे मानले जाते. सुरक्षितता, वास्तव, दृष्टीकोन दोष स्विकार, अभिरुची विकास, जाणीवपूरक निरोधन, कर्तव्यपूर्ती पारंगतता या गोष्टी मानसिक आरोग्यासाठी महत्वाच्या असतात.

* मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खोटासा रोड, शहादा, जि.धुळे

लॉरेन्स एफ.शोफर, रिव्हर्लीन यांच्या मतानुसार मानसिक आरोग्य हे मानसिक विकृती आणि मानसिक व्याधी यांचा शोध घेते आणि त्यांचे निराकरण करुन व्यक्तीला मानसिक असंतुलनापासून मुक्त करते. बालवयापासून तो वृध्दत्वापर्यंत व्यक्तीची वाढ होत असताना प्रत्येक अवस्थेत मानसिक आरोग्य चांगले राहिले तर त्याचा त्याच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी उपयोग होतो. किशोरावस्थेत मानसिक आरोग्य चांगले असल्यास परिपक्वता येण्यास मदत होते. परिपक्व व्यक्तीत्व असलेली व्यक्ती जीवनातील समस्या अधिक चांगल्या रितीने सोडवू शकते. या दृष्टीकोनातून आदिवासी आणि बिगर आदिवासी किशोरवयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सिध्दांत कल्पना (हायपोथेसीस):-

१. आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या तुलनेत निम्नपातळीचे असते.

२. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्यातील भिन्नता लक्षणीय असते.

पध्दती :-

या शोधनिबंधाचा प्रतिनिष्कर्ष नमुना म्हणून शहादा परिसरातील महाविद्यालयातील वरिष्ठ वगचि एकूण ४० विद्यार्थ्यांनीचे दोन गट घेतले. त्याचे वितरण पुढीलप्रमाणे-

गट	विद्यार्थी	विद्यार्थीनी	एकूण
बिगर आदिवासी	२०	२०	४०
आदिवासी	२०	२०	४०
एकूण संख्या	४०	४०	८०

यामधील आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनी शहाद्याच्या आसपासच्या खेड्यातील होते.

साधने (टूल्स):-

या शोध निबंधातील विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्याची पाहणी करण्यासाठी डॉ.सी.जी.देशपांडे यांच्या "मानसिक आरोग्य प्रश्नावली" चा उपयोग करण्यात आला. या प्रश्नावलीमध्ये एकूण ५० प्रश्न विधाने भाग-१ आणि भाग-२ अशा विभागामध्ये विभागलेली आहेत. या प्रश्नावलीमध्ये सामाजिक कार्यकुशलता, आंतरिक भावनिकता, विश्वास-अंतर्दृष्टी, आत्यंतिक

भावनिक प्रतिक्रिया, ताठरवृत्ती, ताण मुक्त, सामाजिक कौशल्य, स्व-जाणीव, एकंदरीत मानसिक स्वास्थ, शारिरीक सवयी इ.घटकांचे मापन केले जाते. या प्रश्नावलीतील प्रश्नविधानांची उत्तरे होय - (एस)/नाही (नो) अशा स्वरूपाची द्यावयाची होती. सदर प्रश्नावली दोन्ही गटातील विद्यार्थी-विद्यार्थीनींना देण्यापूर्वी योग्य त्या सूचना देण्यात आल्या. त्यानंतर उत्तरपत्रिका त्यांच्याकडून भरून घेतल्या. या चाचणीच्या सोल्युशन की (स्कोरिंग की)

च्या आधारे प्राप्तांक काढण्यात आला. त्याचा सांख्यिकी विश्लेषणासाठी उपयोग करून सदर शोध निबंधाचा निष्कर्ष मांडण्यात आला.

उपन्यास आणि चर्चा :- (रिसटस ॲंड डिस्कशन)

या पाहणीच्या आधारे मिळालेल्या प्राप्तांकाचे सांख्यिकी विश्लेषण केले. या विश्लेषणासाठी प.माण विचलन, मध्यमान, टी-टेस्ट या सांख्यिकी तंत्रांचा उपयोग केला.

गट	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी टेस्ट
बिगर आदिवासी	२०	२३.३५	५.४५	३.४१*
आदिवासी	२०	३१.५	६.७२	

*Significant at 1.98/0.05 Level.

आदिवासी विद्यार्थ्यांचे मध्यमान हे बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी आहे. तर टी टेस्टचा प्राप्तांक हा ३.४१ म्हणजे दोन्ही गटांमधील मानसिक आरोग्याची भिन्नता लक्षणीय आहे. यावरून असे दिसते की, आदिवासी विद्यार्थी मानसिक आरोग्या संदर्भात निम्नपातळी दर्शवितात तर बिगर आदिवासी विद्यार्थी मानसिक आरोग्याची

सर्वसाधारण पातळी दर्शवितात. आदिवासी विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य निम्नपातळीला असण्याचे कारण व्यक्तीमत्व विकासातील उणिवा, कौटुंबिक ताण, सामाजिक कौशल्याचा अभाव, स्वजाणीवेची माहिती नसणे, सदोष शारिरीक सवयी, स्वतःविषयी अंतर्दृष्टी, आत्मविश्वास इ.चा अभाव या समस्या सदर विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येतात.

गट	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी टेस्ट
आदिवासी विद्यार्थीनी	२०	२४.४	५.७२	३.१२*
बिगर आदिवासी विद्यार्थीनी	२०	३२.९	६.९७	

*Significant at 1.98/0.05 Level.

आदिवासी विद्यार्थीनींचे मध्यमान हे बिगर आदिवासी विद्यार्थीनींच्या मध्यमानापेक्षा कमी आहे. तर टी टेस्टचा प्राप्तांक हा ३.१२ इतका आहे. म्हणजे दोन्ही गटातील विद्यार्थीनींच्या मानसिक आरोग्याची भिन्नता ही अर्थपूर्ण आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी विद्यार्थीनींचा गट मानसिक आरोग्य संदर्भात निम्नपातळी दर्शवितो. तर बिगर

आदिवासी विद्यार्थीनींचा गट हा मानसिक आरोग्याची निम्नपातळी दाखवित आहे. आदिवासी विद्यार्थीनींचे मानसिक आरोग्य निम्नपातळीत असण्याचे कारण- भावनिक ताणतणाव, कुटुंबातील वेगळी वागणूक, स्वजाणीवेची अधिक प्रमाणातील अभाव, सामाजिक जीवनातील वागणुकी संदर्भातील चिंता, विचित्र, सदोष शारिरीक सवयी, कौटुंबिक

गट	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी टेस्ट
आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनी	४०	२३.४	५.१७	६.४७*
बिगर आदिवासी विद्यार्थी- विद्यार्थीनी	४०	२३.५	७.०७	

*Significant at 9.98/0.09 Level.

एकंदर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्याची तुलना बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या गटाशी केली असता सदरच्या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मध्यमान बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे तुलनेत कमी पातळीचे आहे. तर टी-टेस्ट प्राप्तंक ६.४७ इतका आहे. या दोन्ही गटातील मानसिक आरोग्याचा एकत्रित फरक हा अर्थपूर्ण आहे. आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य निम्न पातळीचे आहे तर बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य हे साधारण पातळीचे आहे हे यामधून स्पष्ट होते. आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्याचा एकत्रित विचार केला असता असे दिसते की, आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीना अद्यापही मानसिक आरोग्यांच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. सामाजिक कौशल्याची कमतरता, अधिक प्रमाणांमधील लज्जाभावना, आत्मविश्वासाचा अभाव, स्वतःविषयी अंतर्दृष्टी नसणे, दैनंदिन जीवनातील वाईट शारिरीक सवयी या समस्या आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीमध्ये अधिक प्रमाणात आढळतात. या समस्या दूर करण्यासाठी मानसशास्त्रीय मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे.

त्याचप्रमाणे त्यांच्या कौटुंबिक, भावनिक, सामाजिक समायोजनच्या कोणत्या अडचणी आहे त्या विचारात घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

१. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यामध्ये भिन्नता पाहण्यास मिळाली. आदिवासी विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत निम्न पातळीचे आढळते.
२. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्यात भिन्नता आढळून आली. प्रामुख्याने आदिवासी विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य बिगर आदिवासी विद्यार्थीनीच्या तुलनेत निम्न पातळीचे आढळले.
३. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या मानसिक आरोग्य संदर्भात एकत्रित तुलना केली असता दोन्ही गटातील फरक लक्षणीय होता. आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीच्या तुलनेत निम्न पातळीचे आढळले. तर बिगर आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनीचे मानसिक आरोग्य सर्वसाधारण पातळीचे पाहण्यास मिळाले.

शोधनिबंधाच्या मर्यादा:-

१. प्रस्तुत शोधनिबंध हा आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनीच्या केवळ 'मानसिक आरोग्य' या घटकावर आधारित आहे. त्यामध्ये त्यांच्या व्यक्तीमत्व समस्या, समायोजनाच्या समस्या, यांचा अंतर्भाव नाही.

२. या शोधनिबंधातील प्रतिनिधीक नमुना केवळ शहादा परिसरातील पावरा, भिल्ल, तडवी, वसावे इ.जमातीवर आधारित आहे.

पूर्व संशोधनासंबंधाने काही निष्कर्ष :-

बॅनर्जी, पारेश यांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांमधील विश्वास, समायोजन, स्वतंत्रता या गुणांचा अभ्यास करून ते गुणधर्म बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कमी आढळतात, असे स्पष्ट केले आहे. प्रा.किशोर रंगारी यांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक समायोजन प्रश्नांचा अभ्यास केला. त्यांना इतर जातींच्या बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत आदिवासी विद्यार्थ्यांचे एकूण समायोजन कमी प्रतीचे आढळले. अमेरिकेतील निग्रोंच्या तुलनेत भारतीय आदिवासी जाती-जमातींच्या समायोजन समस्या, मानसिक आरोग्यांचे प्रश्न इ.संदर्भात फार थोडे संशोधन केले गेले आहे.

भावी अभ्यासासाठी सूचना :-

१. महाराष्ट्रातील एकूण सर्व प्रकारच्या

आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या मानसिक आरोग्याच्या समस्येचा विस्तृत संशोधनात्मक अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

२. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य प्रश्नांचा विचार शासकीय पातळीवर होणे गरजेचे आहे. त्यांना नोकरी व्यवसायात देण्यात येणाऱ्या सोयी-सवलतींबरोबर त्यांच्या मानसिक आरोग्यांचा प्रश्न सोडविणे गरजेचे आहे. त्यादृष्टीने शासकीय आरोग्य विभागाने संशोधनात्मक दृष्टीने त्याकडे पाहणे उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ :-

१. महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे प्रश्न- संपादक मंडळ, कै.अ.भि.शा, सुमन करंदीकर, वि.भा.कुलकर्णी, डॉ.म.न.पळसाने, श्री.अ.पाटणकर, प्रकाशन- विद्यार्थी सहाय्य समिती, पुणे -५

२. मेथडस ऑफ सायकॉलॉजिकल रिसर्च जेन्स किंग मेरॉन प्रकाशन- डब्ल्यू बी.साऊंडस कंपनी, - लंडन (१९७९)

३. सांख्यिकी कै. मूलतत्व- सामाजिक विज्ञानॉर्म, डॉ.एच.के.कपिल (१९८०), विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा

४. मनोविकृती शास्त्र,- डॉ.त्र्यं.ग.देशपांडे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर कॉलनी, पुणे ३० (१९७८)

(*ऋणनिर्देशन - डॉ.सी.जी.देशपांडे, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, प्रा.अशोक बोरसे, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.एस.व्ही.पी.कॉलेज, धुळे. प्रा.के.व्ही.पवार, शहादा.)

वृत्त विशेष :-

विविध मान्यवरांनी संस्थेस दिलेल्या भेटींचा वृत्तांत

राष्ट्रीय अनुसूचित जाती-जमाती आयोग, नवी दिल्ली यांची संस्थेस भेट

मा.श्री.एच.हनुमंताप्पा, अध्यक्ष, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती-जमाती आयोग, नवी दिल्ली यांनी दिनांक २६.९.१९९८ रोजी संस्थेस भेट दिली. संस्थेचे संचालक श्री.आर.डी.खरोसेकर यांनी त्यांना संस्थेच्या कामकाजाची माहिती दिली. तसेच त्यांनी संस्थेने तयार केलेले आदिवासीसंबंधीचे सामाजिक जीवन व संस्कृतीतील लघुपट पाहून संस्थेच्या कामकाजासंबंधीने समाधान व्यक्त केले.

श्रीमती ओंमेम मायोंग देओरी, उपाध्यक्षा, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती-जमाती आयोग, नवी दिल्ली यांनी दिनांक १५.६.९८ रोजी संस्थेस भेट दिली. यावेळी संस्थेचे संचालक श्री.आर.डी.खरोसेकर व कार्यालयातील इतर अधिकारी तसेच समाज कल्याण विभागाचे अधिकारी यांच्याबरोबर कामकाजासंबंधाने चर्चा केली. त्यानंतर त्यांनी संग्रहालयास भेट दिली.

जपानी शिष्टमंडळाची संस्थेस भेट

डॉ.ए.आर.मसलेकर, निवृत्त प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, महाराष्ट्र राज्य, यांनी शोचूयामाशिता, जिरोह नमुरा, जोफका (जपान) यांच्या शिष्टमंडळासह संस्थेस व संग्रहालयास भेट देऊन आदिवासी विकासाच्या कामाबाबत आस्थेने चौकशी केली.

मा.ना.श्री. सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण यांच्या अध्यक्षतेखालील तज्ञ समिती
कार्यवृत्तांत

दिनांक २४.४.८५ च्या शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या काही जाती/जमातीच्या बाबतीतील खऱ्या आदिवासी गटातील जमाती व नामसादृष्याचा गैरफायदा घेणाऱ्या बिगर आदिवासी गटातील जाती किंवा जमातीमधील फरक स्पष्ट करणारी जी माहिती प्रसिध्द करण्यात आली आहे, ती माहिती अचूकपणे तपासून त्याबाबतचा अहवाल शासनास सादर करण्यासाठी शासनाने मा.ना.श्री.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण यांच्या अध्यक्षतेखाली एक तज्ञ समिती गठीत करण्यात आली असून सदर समितीचे मा.मंत्री, आदिवासी विकास व मा.मंत्री, समाज कल्याण हे सहअध्यक्ष आहेत. याशिवाय सदर समितीमध्ये इतर ९ सदस्य हे मानववंशशास्त्र, सामाजिक कार्यकर्ते (Social Worker) व कायदेतज्ञ असून उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,पुणे हे समितीचे सदस्य सचिव आहेत. याशिवाय समिती, महादेव कोळी व कोळी आणि तत्सम जाती या एकच आहेत किंवा कसे, या विषयाबाबत विविध न्यायालयांनी वेळोवेळी दिलेल्या निर्णयांचा/आदेशांचा अभ्यास करणे व त्यावर निष्कर्ष काढण्याबाबत कार्यवाही चालू आहे. तसेच महादेव कोळी जमातीचे दाखले देताना नेमका कोणता पुरावा देणे व्यवहार्य होईल याबाबतचा मार्ग सुचविणे, या विषयांवरही अभ्यास करणार आहे.

या समितीच्या कामकाजाच्या दृष्टीने नोव्हेंबर, १९९७ या महिन्यामध्ये महाराष्ट्रातील सर्व दैनिक वर्तमानपत्रात जाहीर निवेदन देऊन इच्छुक सामाजिक संघटनांकडून त्यांच्या जाती-जमातीबाबतचे निवेदन मागविण्यात आले होते. या जाहीर निवेदनास प्रतिसाद देऊन जी निवेदने समितीकडे अभ्यासाकरिता प्राप्त झाली होती, अशा निवेदनाच्या आधारे समितीने महाराष्ट्रामध्ये निरनिराळ्या भागात जावून आवश्यकतेप्रमाणे त्या त्या जाती-जमातीबाबची क्षेत्रीय पाहणी पूर्ण केली आहे. क्षेत्रीय पाहणीच्या वेळी समितीने आपल्या मुक्कामाच्या ठिकाणी त्या त्या भागातील निवेदनधारकांच्या मुलाखतीही घेतल्या आहेत. जे निवेदनधारक काही कारणास्तव मुलाखतीसाठी आले नाहीत, त्यांना नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वाने पुन्हा मुलाखतीस बोलविण्यात येईल. सदर क्षेत्रीय पाहणी, निवेदनधारकांच्या मुलाखती तसेच निवेदनधारकांनी आपल्या निवेदनासोबत जोडलेले विविध संदर्भ ग्रंथ, न्यायालयीन प्रती इ.च्या आधारे समितीने आपले अहवाल लिखाणाचे काम सुरु करणार आहे.

संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या सदस्यांची इतर राज्यातील आ.सं.प्र.संस्थांना भेटी

निरनिराळ्या राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या आदिवासी विकासांच्या योजनांची माहिती व्हावी, त्याचप्रमाणे इतर राज्यातील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थांचा व या संस्थेचा सुसंवाद असावा जेणेकरून संस्थेच्या कामामध्ये बदल घडवून आणणे शक्य व्हावे व त्याचा आदिवासींना कशाप्रकारे फायदा देता येईल या दृष्टीकोनातून आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या नियामक मंडळाचे सदस्य डॉ.कांतीलाल टाटिया, डॉ.एस.जी.देवगांवकर, श्री.ए.आर.बोधनकर, श्री.बाबूलाल नाईक व संस्थेचे संचालक, श्री.आर.डी.खरोसेकर यांनी माहे सप्टेंबर, १९९८ मध्ये गुजरात, राजस्थान व मध्यप्रदेश या राज्यात दौरा करून तेथील आदिवासींच्या कामकाजाची व योजनांची माहिती घेतली. सदर अभ्यास भेटीच्या वेळी या गटाने त्या त्या राज्यातील आदिवासी विकास मंत्री तसेच खात्याचे सचिव तसेच इतर अधिकारी यांचेशी चर्चा केली.

दुसऱ्या टप्प्यात आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या नियामक मंडळाचे इतर सदस्य दक्षिणेकडील राज्यांना भेटी देऊन तेथील आदिवासी विकास योजनांची पाहणी करतील व तेथील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थाना भेटी देतील.

वारली चित्र संकल्पना

संस्थेच्या सहामाही प्रकाशनामध्ये या अंकापासून एक अभिनव उपक्रम सुरु करण्यात येत आहे. ठाणे जिल्ह्यातील वारली चित्रकला ही सृजनशीलता व कल्पकता या दृष्टीने अभिजात परंतु आदिम कला आहे. गुंफा चित्रातील आकृती सदृश्यतेमुळे या चित्रशैलीला खूप महत्व आहे. तसेच महत्वाचे की, चित्र कारागिरी चित्रकार लिहित असतो. सर्वसाधारणतः चित्र रंगविले जाते व रंगसंगती व कारागिराने रंगावर केलेल्या संस्कारातून प्रेक्षक त्या चित्रांचे रसग्रहण करू शकतो. मात्र वारली कारागिर वारली चित्रशैलीत चित्र लिहितो म्हणजे पहाणाऱ्याने ते वाचावयाचे असते. हे वाचण्यासाठी त्या चित्राकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन कसा असावा किंवा वारली चित्र कसे वाचावे हे या आदिवासी संशोधन पत्रिकेमधून क्रमाक्रमाने प्रसिध्द करण्याचे संस्थेने ठरविले आहे.

त्यानुसार या अंकापासून पुढील प्रत्येक अंकात वारली चित्र व त्यामधील कल्पना प्रसिध्द करण्यात येत आहे.

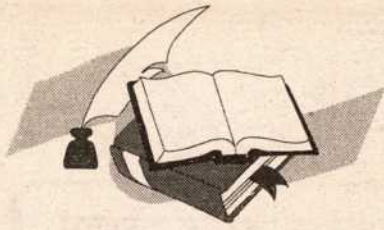
अवास्तव जंगल तोडीचे नैसर्गिक परिणाम व पर्यावरणावर झालेला विपरित परिणाम

पूर्वी लोक जंगलात जाऊन सुकलेली लाकडे तोडत होती. तेव्हा खूप दाट जंगल होते. त्याचप्रमाणे तेव्हा शिकार पण चांगल्या पध्दतीने मिळायची आणि त्यामुळे जंगलात राहणारा माणूस सुखी रहात होता. तेव्हा त्याला सर्व काही शिकार, जाळण्यासाठी व घर बांधणीसाठी लाकडे मिळत असत. अशी ही पहिल्या भागाची कल्पना असून लोक जंगलात जाऊन मोठी मोठी झाडे तोडायला लागली आहेत त्यामुळे जंगलात काही राहणार नाही. असे चित्रकारास सुचवावयाचे आहे. तर पुढील भागात लोकांना जंगलात आतपर्यंत जाऊन लाकडे तोडावी लागत असून आणि आता त्यांना घर बांधण्यासाठी स्वयंपाक करण्यासाठी एक सुध्दा लाकूड मिळत नाही. त्यामुळे ते उजाड प्रदेश पाहून रडत आहेत आणि विचार करीत आहेत, असे चित्रकार चित्रातून त्याची ही कल्पना मांडत आहे.

चित्रकार : श्री.राजेंद दांगड

शब्दांकन : श्री.पू.आर.सोनावणे

BOOK REVIEW

Name of the Book	:	HUMAN SACRIFICE AND RELIGIOUS CHANGE (THE KONDHS)
Author	:	Barbara M.Boal
Publisher	:	M.C.Mittal Inter-India Publication D-17, Raja Garden New Delhi- 110 015 Tele. No.(011) 5441120, 5467082
No.of pages	:	440
Price	:	Rs. 550/-
Reviewed By	:	Dr. Robin D. Tribhuwan, Anthropologist, C-2, Westview Society, Salisbury Park, Pune-411037.

The traditional Anthropological Methodology of living with a tribe, learning the dialect & understanding their cultural Practices from an emic perspective, is almost dying off. But, hats off to Barbara M.Boal the author of this book, who had a lot of patience to learn the kui dialect of the kondhs- a little known tribe of Orissa. She visited the tribe from 1965-1966 several times, to live with them, and there by produced this scholarly piece of work.

The book examines in depth the antiquity, rituals and religious practices of the kondhs inhabiting the Eastern Ghats of Orissa. Steeped in legends, the origin of the kondhs, including geographical, social and economic aspects is scientifically traced.

This is followed by an account of the pioneering efforts made by the East India Company/ Firstly, to put down the practice of meriah human sacrifice, believed by the kondhs to propitiate the dreaded Earth Goddess, secondly, to suppress the practice of female infanticide.

These practices are garnered from early sources & described in clinical detail. The of human sacrifice & its replacement by buffalo sacrifice is, in particular, delineated in all its grisly details.

The psyche of the kondh people is highlighted in justifying there practices and the invocations addressed to their gods reflect their abidingly inherent faith in their actions. The volume also provides an historical perspective of the spread of Christianity and the establishment of the Protestant church, in these remote tracts.

A section of the book also dwells on the art of " Lost Wax" bronze emblems and other emblems in human sacrifice their place in bride price, and the process of manufactures, provide fascinating reading.

This piece of work will certainly be useful to students & scholars of Anthropology, sociology, religious & tribal studies, social work, economic & Law as well.

(Dr. Robin D. Tribhuwan)
Anthropologist,

* * *

BOOK REVIEW

Name of the Book	:	TRIBAL POLICY IN INDIA
Editors	:	Bhupinder Singh & Neeti Mahanti
Publisher	:	M.C.Mittal Inter-India Publication D-17, Raja Garden New Delhi- 110 015 Tele. No.(011) 5441120, 5467082
No.of pages	:	136
Price	:	Rs. 195/-
Reviewed By	:	Dr. Robin D. Tribhuwan, Anthropologist, C-2, Westview Society, Salisbury Park, Pune- 411037.

The volume captioned "Tribal Policy in India" edited by Bhupinder Singh & Neeti Mahantis an outcome of the proceedings of a National workshop organized by J.T.R.C., New Delhi in the year 1996. It is a compilation of papers presented by reputed social scientists.

In all, there are ten papers. The first paper entitled "Tribal Policy in India" by Neeti Mahanti, has brought into light several policy issues of the tribals including, land ownership and alienation, forest policies, tribal rights to self rule, displacement of tribals, intellectual property rights, ethnic identity and so on. The second paper by Ram Dayal Munda, presents his views on Development programmes, forthe tribals. B.K.Roy Burman in his

next paper has pointed out the paradigm shift in Tribal Policy during the Ninth Five Year Plan.

The fourth paper, by Joseph Bara highlights the impact of western education on the Mundas and oraons of Chotanagpur from the period 1839 to 1939. He has also discussed about the rise of new identity of the Mundas and oraons.

The next paper by Satyakam Joshi presents an account of politics of Tribal Autonomy, by supporting the thesis with facts from tribals of south Gujarath. Dr. Arjun Patel provides, a case study of Sardar Sarovar Project, to prove his view point on the missing links in Rehabilitation policies of displaced tribals.

Eighth paper, by S.M.Patnaik, explores the issues of relevance which have been ignored in the state policy of displacement and rehabilitation, by narrating experiences from Orissa. The second last paper by Ajoy Maity and Sova Roy, suggest a new approach to the socio-economic development of Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

The last paper by K.P.S. Chauhan has brought one of the important issues associated with tribals, namely "Intellectual property Rights". These days a lot of scientists and urbanites have been patenting the traditional knowledge of tribals in the field of medicine, art etc. Thus, the compilation of ten papers has certainly done justice to the subject "Tribals policy in India" to some extent. I feel more work needs to done on the subject. This book will certain pave a way for researchers to work on untouched areas of Tribal policies.

**TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE'S
PUBLICATIONS FOR SALES**

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

1.	An Overview of Tribal Research studies	Rs.100=00
2.	A Review of Tribal Research Studies	Rs.35=00
3.	Socio cultural Dynamics of Tribal Development	Rs.19=00
4.	Strategies for Promotion & Propagation of Tribal Art and Handicrafts	Rs.50=00
5.	आदिवासी लोकगीते	Rs.7=00
6.	Tribal Research Bulletin Annual subscription	Rs.100=00
7.	आदिवासी कलाविश्व	Rs.9=00

मा. श्री. नंदलाल मीना, मंत्री, अदिवासी विकास विभाग, राजस्थान यांच्या निवासस्थानी संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या सदस्यांनी भेट देताना.

मा. श्री. रामानंद तिवारी, सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मुंबई, म.रा. यांनी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, मध्यप्रदेश, येथील संग्रहालयास भेट देताना.

भोपाळ, मध्यप्रदेश आदिवासी विकास-विभाग, सचिव आ. वि. विभाग, मुंबई व भोपाळ व पुणे संस्थांचे दोन्ही संचालक चर्चा करताना.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium, the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.*

Registration No.RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication	: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
2. Periodicity of Publication	: Bi-annual
3. Printer's Name	: Manager
Photozinco Press,
Pune 411 001.
Nationality	: Indian
Address	: Photozinco Press,
Pune 411 001.
4. Publisher's Name	: Shri R.D.Kharosekar
I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
5. Editor's Name	: Shri R.D.Kharosekar
I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

I, R.D.Kharosekar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

30th Sept., 1998

R.D.Kharosekar
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-